KULTÚRA SLOVA

Časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu

Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Eugénia Bajzíková, Klára Buzássyová, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, František Kočiš, Ivan Masár, Mária Pisárčiková, Matej Považaj, Jozef Ružička, Anna Rýzková, Ján Sabol

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Nálepkova 26

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 22 — ČÍSLO 8

OBSAH

KAČALA, J.: Funkcia a postavenie zámena *ktorý* vo vzťažnej funkcii 257
HORÁK, G.: Z jazykovej pracovne Jána Beňu 266
BUJALKOVÁ, M.: Sprostredkované preberanie genetických termínov 272
DVONČ, L.: Atmosféra — atmosférický 275

Rozličnosti

O slovách *náhradka* a *náhražka*. A. Škapincová . . . 278
Juhoslovanský a južnoslovanský. K. Palkovič 280

Správy a posudky

Životný medzník Františka Kočiša. J. Horecký 281
Nemecký slovník jazykových ťažkostí. Š. Michalus . . 282
Zaujímavá knižka o jazyku. K. Hegerová 286

Spytovali ste sa

Primárky — primárne voľby. I. Masár 288

KULTÚRA SLOVA

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 22 — ČÍSLO 8

Funkcia a postavenie zámena ktorý *vo vzťažnej funkcii*

JÁN KAČALA

Vety ako členy súvetných konštrukcií bývajú uvedené osobitným lexikálnym prostriedkom — spojkou, resp. spájacím výrazom, ktorý takto plní dôležitú syntaktickú funkciu. Kým pri priraďovacích súvetiach to platí zvyčajne len o druhom a prípadne ďalšom člene súvetnej konštrukcie, pri podraďovacích súvetiach to dôsledne platí o gramaticky podradenej, závislej vete, ktorá vo vzťahu k nadradenej (hlavnej, ale aj vedľajšej) vete plní na základe syntagmatického princípu funkciu vetného člena. Tento spojkový výraz, resp. spojka robí z podradenej vety gramaticky nesamostatnú vetu, ktorá má postavenie vetného člena nadradenej vety.

Rozdiel medzi spojkou a spájacím výrazom (prípadne spojkovým alebo vzťažným výrazom) je daný tým, že spojky plnia spájaciu funkciu svojou podstatou, spájacia funkcia je pri nich primárna (v skratke povedané: je to slovný druh na spájanie slov, viet), kým spájacie výrazy patria svojím pôvodom do iných slovných druhov a spájacia funkcia je pri nich iba sekundárna. K tejto dištinkcii pridáva Morfológia slovenského jazyka (1966, s. 677) ďalšiu veľmi závažnú dištinkciu, a to jestvovanie alebo nejestvovanie vetnočlenskej funkcie: „Vlastné spojky nemajú vo vete platnosť vetného člena, i keď podstatnou mierou prispievajú k celkovému zmyslu vety. Ale sekundárne spájacie výrazy si vždy ponechávajú úlohu vetného člena.“ Tento poznatok prijímame, hoci v ďalšej časti nášho príspevku ukážeme, že neplatí celkom priamočiaro a bez výnimky.

Poznatok, že vedľajšiu vetu uvádza (t. j. stojí na jej čele) spojka, resp. spojkový výraz, platí aj o vzťažných vedľajších vetách, v kto-

rých úlohu spájacieho výrazu majú opytovacie zámená vo vzťažnej funkcii. Podľa tohto uvádzacieho výrazu sa takéto vedľajšie vety označujú ako vzťažné, prípadne relatívne; niektoré základné črty vzťažných viet v slovanských jazykoch analyzovala H. Křížková (1970). J. Bauer si v osobitnom príspevku všíma vývin vzťažných viet v slovanských jazykoch (Bauer, 1967). O vzťažných vetách v slovenčine písal J. Oravec (1967).

Všetky takéto opytovacie zámená vo vzťažnej funkcii (napr. *kto, čo, aký, čí, kde, ako, odkiaľ*) stoja celkom prirodzene na začiatku vedľajšej vety, t. j. skutočne ju uvádzajú. Istá nejednotnosť v kladení takéhoto spájacieho výrazu sa prejavuje iba pri opytovacom zámene *ktorý* vo vzťažnej funkcii, pravda, aj to len v prípadoch, keď uvádza vzťažnú vedľajšiu vetu prívlastkovú. Hoci podľa nášho pozorovania zreteľne prevažuje postavenie vzťažného zámena *ktorý* na začiatku vedľajšej vety (prípadne bezprostredne za predložkou — takáto pozícia vzťažného zámena je stále začiatková), v časti publicistických a odborných prejavov si možno všimnúť prípady, keď toto zámeno stojí vo vedľajšej vete na druhom, na treťom alebo aj na štvrtom mieste (myslíme tu miesto za plnovýznamovými slovami, t. j. substantívami a ich prípadnými prívlastkami). V nadväznosti na poznatok citovaný z Morfológie slovenského jazyka treba tu rozlíšiť dve skupiny prípadov.

V prvej skupine je vzťažné zámeno *ktorý* v tvare nominatívu alebo v tvare, ktorý vyplýva z väzby slovesa (prípadne širšie zo spájateľnosti slovesa) v prísudku vedľajšej vety. To značí, že pád nadradeného substantíva v rámci nadradenej vety je pre tvar vzťažného zámena *ktorý* irelevantný (relevantný je však gramatický rod a číslo). Tvar vzťažného zámena *ktorý* na čele vedľajšej vety závisí takto od toho, akú vetnočlenskú funkciu plní toto zámeno vo vedľajšej vete, resp. presnejšie ktorý vetný člen v rámci vedľajšej vety ako zámeno zastupuje. Ukážeme to na príkladoch:

1) Je to človek, *ktorý* vždy sleduje záujem kolektívu.
2) Je to človek, *ktorého* si jeho okolie váži.
3) Je to človek, *z ktorého* majú podriadení strach.
4) Je to človek, *ktorému* treba poskytnúť pomoc.
5) Je to človek, *o ktorom* sa veľa hovorí.
6) Je to človek, *s ktorým* ho spája život v detstve.

V tejto skupine prípadov nenastávajú s umiestnením zámena *ktorý* na čele vedľajšej vety nijaké problémy, vzťažné zámeno stojí vždy bezprostredne na začiatku vedľajšej vety.

Druhú skupinu predstavujú prípady, keď zámeno *ktorý* vyjadruje vzťah medzi dvoma substantívami, z ktorých jedno je súčasťou nadra-

denej vety a druhé je súčasťou podradenej vety, ktorú zámeno so vzťažnou funkciou zároveň uvádza. Zámeno *ktorý* ako realizátor vzťahu medzi dvoma substantívami na hranici nadradenej a podradenej vety má vždy tvar genitívu singuláru všetkých troch rodov alebo genitívu plurálu, jeho tvar sa teda nemení v kategórii pádu analogicky ako v prvej skupine. Z príkladu

7) Je to človek, o *ktorého* detstve viem všetko

sa zreteľne ukazuje, že zámeno *ktorý* na čele vzťažnej vety ani nemá vetnočlenskú funkciu, resp. nezastupuje nijaký vetný člen v rámci vedľajšej, prípadne podradenej vety.

Obidve skupiny prípadov spája to, že v rámci nadradenej vety možno použiť pomocný spájací prostriedok v podobe ukazovacieho zámena *(taký, ten)*, ktoré odkazuje na charakter vedľajšej vety a utvára súvzťažný spájací výraz *taký — ktorý, ten — ktorý:*

2a) Je to *taký* človek, *ktorého* si jeho okolie váži.
7a) Je to *taký* človek, o *ktorého* detstve viem všetko.

Pre ďalšiu analýzu je dôležitý poznatok, že v druhej skupine prípadov ide o rozloženie substantívneho spojenia typu *detstvo človeka* do dvoch rozličných viet, pričom zámeno *ktorý* tu vyjadruje sémantický a syntagmatický vzťah medzi týmito substantívami spojenými na rozhraní nadradenej a podradenej vety. Je to celkom iné postavenie zámena *ktorý* ako v tých vetách, kde má funkciu vetného člena. Charakteristické je, že zámeno má tvar genitívu, t. j. tvaru najtypickejšieho pre nezhodný substantívny prívlastok. Dá sa tu hovoriť o istej petrifikácii tvaru vzťažného zámena, ktorú možno v istom zmysle porovnávať s petrifikovanou genitívnou podobou privlastňovacieho zámena *jeho, jej, ich* v tretej osobe:

detstvo človeka → [človek,] ktorého detstvo,
→ jeho detstvo.

Prípady tohto druhého typu nás v tomto príspevku zaujímajú aj preto, že — ako sme už naznačili — v časti písomných jazykových prejavov sa zámeno so vzťažnou funkciou kladie až za druhé (resp. aj ďalšie) substantívum v rámci vedľajšej vety. Tu sa potom možno stretnúť popri pravidelných prípadoch, keď vzťažné zámeno *ktorý* stojí na začiatku vedľajšej vety, aj s nepravidelnými prípadmi, keď zámeno *ktorý* stojí až za substantívom, prípadne za substantívami stojacimi na čele vedľajšej vety:

7b) Je to človek, o detstve *ktorého* viem všetko.

O nepravidelnosti tu vravíme preto, že ide o výnimku spomedzi postavenia všetkých ostatných spojok a spájacích výrazov na začiatku vedľajšej vety. Uvedieme niekoľko príkladov na postavenie zámena *ktorý* na začiatku vety *(a)* a na postavenie na niektorom z ďalších miest vo vedľajšej vete *(b)*.

(a) S dôrazom na reálnosť príbehu, jeho pevné zasadenie do našej súčasnosti, vyzdvihujúc z nej ľudí, *ktorých* skutočné hodnoty spoznávame často až vtedy, keď nás život postaví pred komplikované a nepredvídané situácie. (Večerník 1979) — Medzi štrajkujúcimi je i obsluha elektronických počítačov ústredných úradov, bez *ktorých* práce bude narušené vyberanie daní a činnosť ministerstiev. (Pravda 1979) — V tejto chvíli málokto veril, že ide o symfóniu, o *ktorej* existencii síce boli záznamy, ale ktorú sa dovtedy nepodarilo nikde nájsť. (Nedeľná Pravda 1983) — Pokúsime sa zostaviť rovnicu, *ktorej* koreňmi by boli m-té mocniny koreňov pôvodnej rovnice so znamienkom mínus. (Malá encyklopédia matematiky 1981) — Polarizácia jadier ^{15}N zrejme vzniká v primárnom RP (...), pri *ktorého* rekombinácii sa pozoruje v diazoéteri. (preklad odborného textu 1979) — ...zomrel na zranenie, ktoré utrpel pri narušení československo-západonemeckej štátnej hranice v nočnej potýčke s neznámou osobou, *ktorej* totožnosť sa nezistila. (Ballek)

(b) Uverejňujeme poviedku z jeho zbierky, po prečítaní *ktorej* si uvedomíte, že jej autor naozaj patrí medzi uznávané osobnosti literatúry NDR. (Televízia 1977) — Únosca hrozil, že výbuchom zničí lietadlo, na palube *ktorého* bolo 18 dospelých a dve deti. (Pravda 1977) — S uspokojením sa vyslovil o bilaterálnych vzťahoch, pre ďalší rozvoj *ktorých* vytvorilo dobré predpoklady aj jeho terajšie rokovanie v Prahe. (Pravda 1985) — Bolo tu iba nesmierne more, vlny *ktorého* sa ustavične búrili s nevídanou prudkosťou. (Literárna výchova pre 7. ročník ZDŠ 1962) — Rastie nesmierna, gigantická babylonská veža slov, na stavbe *ktorej* nie už len národy, no každý jednotlivec má svoj vlastný jazyk, nezrozumiteľný pre iného. (Rúfus)

Uvedené príklady jednoznačne ukazujú, že vedľajšia veta uvedená zámenom *ktorý* vyjadruje prívlastok podstatného mena v nadradenej vete, stojaceho spravidla na konci nadradenej vety. Vedľajšia veta takto tesne nadväzuje na svoje nadradené substantívum a v lineárnej postupnosti súvetných členov stojí vždy na druhom mieste, za nadradenou vetou. Pre naše ďalšie uvažovanie je dôležité to, že vzťažné zámeno *ktorý* stojí v uvedených vetách vždy v genitíve singuláru alebo plurálu. Týmto tvarom reaguje na substantívum, ktoré stojí vo vedľajšej vete v jeho blízkosti: v prvej skupine príkladov *(a)* za vzťažným zámenom, v druhej skupine príkladov *(b)* pred vzťažným zámenom. Už sme spomínali, že vzťažné zámeno *ktorý* na čele vedľajšej prívlastkovej vety v prípade potreby reaguje svojím tvarom (gramatickou kategóriou pádu) na väzbu slovesa v prísudku podradenej vety: proti prípadom typu *chlapec, ktorý vyzdravel,* kde máme do činenia

so slovesom subjektového typu, ktoré nevyžaduje väzbu, stoja prípady typu *chlapec, ktorého sa boji; chlapec, ktorému dôveruje; chlapec, na ktorého čaká/ktorého očakáva; chlapec, o ktorom uvažuje; chlapec, s ktorým býva,* v ktorých má vzťažné zámeno tvar, aký vyžaduje na základe väzby prísudkové sloveso. V analyzovaných príkladoch *(a), (b)* sa však vzťažné zámeno *ktorý* tvarovo neprispôsobuje väzbe prísudkového slovesa, lež má stabilný tvar genitívu. Je to dané tým, že vzťažné zámeno tu nevyjadruje vzťah k prísudkovému slovesu, lež k substantívu, ktoré stojí v jeho tesnej blízkosti a má rozličný tvar (podľa väzby, ktorú vyžaduje prísudkové sloveso, nadradené substantívum, alebo podľa iného výstavbového princípu vedľajšej vzťažnej vety). Ukazujú to spojenia vyabstrahované z uvedených príkladov: *ľudí, ktorých hodnoty spoznávame; symfóniu, o ktorej existencii boli záznamy; rovnicu, ktorej koreňmi by boli; v primárnom RP, pri ktorého rekombinácii.* Vzťažné zámeno *ktorý* tu vyjadruje sémantickú súvzťažnosť substantíva z hlavnej, resp. nadradenej vety a substantíva z vedľajšej, resp. podradenej vety: *hodnoty ľudí,* t. j. ľudia majú hodnoty, ľuďom patria hodnoty; *existencia symfónie,* t. j. symfónia existuje alebo existovala; *korene rovnice,* t. j. rovnica má korene, korene patriace rovnici atď. Najčastejšie tu ide o vzťah príslušnosti alebo spolupatričnosti, o posesívny vzťah v širokom zmysle, o prisúdenie nejakého príznaku istej entite a pod.: *lietadlo, na ktorého palube,* t. j. na palube lietadla; *o vzťahoch, pre ktorých ďalší rozvoj,* t. j. pre ďalší rozvoj vzťahov; *more, ktorého vlny,* t. j. vlny mora. Podľa F. Mika (1962, s. 142) „v zovšeobecnenej podobe možno význam adnominálneho genitívu vymedziť tak, že vyjadruje účasť na označenom predmete, vyplývajúcu z príslušnosti iného predmetu k nemu. Genitív je teda vyjadrením vzťahu príslušnosti. Je to jediný pád, ktorý sa svojím celkovým významom hodí na vyjadrenie tohto vzťahu." Rámcový význam nadradeného substantíva v spojení s adnominálnym genitívom ako prívlastkom vedie F. Mika k tomu, že takéto nadradené podstatné meno porovnáva so slovesom a hovorí tu o intencii nadradeného podstatného mena na podstatné meno v genitíve (c. d., s. 143). Genitív príslušnosti je podľa F. Mika základným druhom adnominálneho genitívu. „Modifikáciou a pretvorením vzťahu príslušnosti sa z neho vyčleňujú ostatné druhy adnominálneho genitívu: genitív nositeľa deja a patiensa, genitív vlastníka, genitív druhovej príslušnosti, genitív druhu, vlastnosti a miery, genitív obsahu, genitív meraného obsahu a genitív množstva." (F. Miko, 1962, s. 143)

Vzťažné zámeno *ktorý* zlučuje v analyzovaných typoch vzťažných prívlastkových viet dve funkcie: *1.* vyjadruje významový vzťah príslušnosti medzi entitami pomenovanými súvzťažnými podstatnými menami a *2.* vyjadruje syntagmatický vzťah závislosti medzi vedľajšou

vzťažnou vetou a nadradeným substantívom a uvádza vzťažnú vetu. Tieto dve funkcie — jedna sémantická, druhá syntagmatická — nie sú symetrické, lebo smer ich určenosti je protikladný (porov. Kočiš, 1978). So zreteľom na hierarchiu týchto dvoch funkcií vychádzame z toho, že syntagmatický výstavbový princíp ako gramatický je primárny a vo vzťahu k sémantickému dominujúci. Jeho primárnosť sa prejavuje okrem iného aj v tom, že sa postavenie vzťažného zámena *ktorý* v súvetiach tohto typu zhoduje s postavením ostatných spojok a spájacích výrazov uvádzajúcich vedľajšie vety, to značí, že sa miesto vzťažného zámena ako spájacieho výrazu uvádzajúceho vzťažné vedľajšie vety tohto typu ustaľuje na začiatku vedľajšej vety. Na druhej strane sa však spomínaný sémantický vzťah príslušnosti medzi entitami pomenovanými spojenými podstatnými menami uvedomuje tak zreteľne, že niektorí používatelia jazyka kladú vzťažné zámeno *ktorý* na to miesto, kde by malo stáť substantívum z hlavnej, resp. nadradenej vety, na ktoré toto zámeno odkazuje, resp. ktoré zastupuje. To značí, že podľa modelu *na palube lietadla* sa utvára aj postavenie *na palube ktorého.* To je, nazdávame sa, hlavná príčina, pre ktorú si ešte vzťažné zámeno *ktorý* v súvetiach tohto typu neprerazilo vo všetkých jednotlivých prípadoch cestu do uvádzacieho postavenia vo vzťahu k celej vedľajšej vete, tak ako to zodpovedá postaveniu všetkých ostatných spájacích prvkov s touto funkciou. Pri tomto nezačiatkovom postavení neplní zámeno *ktorý* ako spájací výraz svoju výraznú funkciu, t. j. signalizovať začiatok vedľajšej vety.

Iná príčina spočíva v tom, že u používateľov spisovnej slovenčiny sa uplatňuje podvedome alebo aj vedome poznatok, že predložka stojí tesne pri podstatnom mene, s ktorým sa spája. To sa, prirodzene, týka iba prípadov, keď sa vedľajšia veta začína predložkou — primárnou alebo sekundárnou. Tak vzniká slovosled typu *zbierka, po prečítaní ktorej; lietadlo, na palube ktorého; vzťahy pre ďalší rozvoj ktorých* atď., v ktorom prevláda tendencia klásť tesne vedľa seba predložku a substantívum nad tendenciou signalizovať začiatok vedľajšej vety spájacím výrazom. Ako vidno aj z príkladov uvedených pod *(b),* viet tohto typu nie je málo, ba možno povedať, že sú pre analyzovaný jav typické. S touto príčinou do istej miery súvisí ďalšia a je ňou nestabilizovaný stav pri niektorých sekundárnych predložkách, prípadne predložkových výrazoch. Ak sa výrazy typu *z hľadiska, v zmysle, v mene, v duchu, na základe* a pod. uvedomujú ako predložkové, potom by sa mal používať slovosled typu *osoba, z hľadiska ktorej sa posudzuje situácia,* v ktorom vzťažné zámeno *ktorý* v súhlase s postavením pri všetkých analogických výrazoch stojí za predložkou, resp. za predložkovým výrazom. Takisto by to bolo aj pri ostatných uvedených prípadoch: *zmluva, v zmysle ktorej sa po-*

stupuje; idea, v mene ktorej bol ochotný obetovať všetko; zásada, v duchu ktorej pracoval; práca, na základe ktorej sa habilitoval. Ak sa však uvedené predložkové výrazy neuvedomujú ako predložkové, t. j. ako lexikalizované, môže sa uplatňovať vo vedomí niektorých hovoriacich alebo píšúcich už spomenutá zásada, že vzťažné zámeno *ktorý* stojí vo vedľajšej vete na druhom mieste hneď po primárnej predložke. Podľa toho sa potom možno stretnúť so slovosledom typu *osoba, z ktorej hľadiska sa posudzuje; zmluva, v ktorej zmysle sa postupuje; idea, v ktorej mene bol ochotný obetovať všetko; zásada, v ktorej duchu pracovali; práca, na ktorej základe sa habilitoval.* Azda nemusíme ani osobitne zdôrazňovať, že v duchu nášho výkladu sa žiada v tomto prípade používať vo vyjadrovacej praxi slovosled prvého typu, t. j. *z hľadiska ktorého, v zmysle ktorého, v mene ktorého, v duchu ktorého, na základe ktorého.* Tento slovosled rešpektuje lexikalizovanosť predložkových spojení, tak ako je zachytená v novších opisoch slovnej zásoby slovenčiny, resp. vymedzených častí slovnej zásoby (porov. napr. práce Oravec, 1968, alebo Krátky slovník slovenského jazyka, v ktorom sa uvedené predložkové výrazy spracúvajú v príslušných substantívnych heslách *hľadisko, zmysel, meno, duch, základ).* J. Oravec a kol. (1984, s. 180—181) v tejto súvislosti výslovne píšu, že „vzťažné zámená uvádzajúce vedľajšiu vetu stoja až za takými výrazmi".

A napokon ako poslednú príčinu, prečo sa uplatňuje tendencia používať vzťažné zámeno *ktorý* v postponovanej pozícii, uvádzame vplyv ruštiny, ktorý nie je v našej situácii, keď mnohí naši občania majú s ruštinou veľmi intenzívny aktívny alebo aj pasívny styk, zanedbateľný. V ruštine — ako je známe — je pozícia vzťažného zámena *kotoryj* až za substantívom, s ktorým súvisí, pevne stabilizovaná (hoci aj tu sa táto postpozícia zámena *kotoryj* v porovnaní s ostatnými spájacími výrazmi pokladá za výnimku, porov. Russkaja grammatika, II, 1980, s. 514), napr. *ulica, nazvanija kotoroj ja ne pomňu.*

Ak sme sa doteraz v našom príspevku sústredili na rozbor postavenia vzťažného zámena *ktorý* vo vedľajších vetách uvedeného typu, ako aj príčin nie celkom stabilizovaného postavenia tohto zámena na začiatku vedľajšej vzťažnej vety, môžeme v poslednej časti príspevku zhrnúť dôvody, ktoré nás vedú k postulovaniu teoretického i praktického ustálenia uvádzacej pozície vzťažného zámena *ktorý* v danom type vedľajších viet a formulovať isté odporúčania pre praktickú prácu v oblasti jazykovej kultúry, najmä pre redakčnú prax.

Za najvšeobecnejší dôvod pokladáme ten, že slovosled vzťažného zámena *ktorý* v analyzovanom type viet má byť v súlade so slovosledom všetkých ostatných spojok a spájacích výrazov uvádzajúcich nielen spojkové, ale aj vzťažné vedľajšie vety. Tento dôvod sa opiera o

rozbor sémantických a syntaktických vzťahov medzi substantívami, ktoré vzťažné zámeno spája, a prirodzene vyplýva z dominantného postavenia syntagmatického (gramatického) výstavbového princípu vo vete. Uvádzacie postavenie vzťažného zámena *ktorý* je v slovenskej vete prirodzené a pri opise syntaktického systému nevyžaduje formulovať výnimky. To má praktický dosah na regulačnú prácu v oblasti používania spisovného jazyka a kultivovania tohto používania.

Veľmi závažný dôvod za kladenie vzťažného zámena *ktorý* bezprostredne na začiatok vedľajších viet rozoberaného typu predstavuje významová stavba vety, resp. aktuálne vetné členenie. Vzťažné zámeno *ktorý* v rámci podradenej vety odkazuje na predchádzajúcu novú informáciu ako východisko výpovede a za ním nasleduje ostatná časť vedľajšej vety ako nové jadro výpovede, resp. ako významovo nová informácia. Keďže vo vetách tohto typu ide o nocionálny, bezpríznakový spôsob rozvíjania informácie, je vo vedľajšej vete celkom prirodzené objektívne poradie, t. j. na prvom mieste východisko výpovede reprezentované vzťažným zámenom *ktorý* a na druhom mieste jadro výpovede tvorené ostatnou časťou vedľajšej vety. Na pozadí tohto prirodzeného slovosledu sa nám bude zákonite ako neprirodzený javiť taký slovosled, keď vzťažné zámeno *ktorý* zaujíma svoju pozíciu až za niekoľkými (povedzme troma alebo štyrmi) substantívami alebo hoci za jedným bohatšie rozvitým substantívom. A potrebu vyhnúť sa neprirodzenému, resp. štylisticky neobratnému slovosledu pri umiestňovaní vzťažného zámena *ktorý* vo vedľajších vetách tohto typu pokladáme za ďalší dôležitý praktický dôvod za to, aby sa vzťažné zámeno *ktorý* kládlo tu na prvé miesto vo vedľajšej vete. Pomôžeme si príkladom zo súčasnej umeleckej literatúry:

Vyzerali ako kurence bez sliepky, stádočko bez pastiera, na *ktorého* krik a pokrik, cukor aj bičík si už navykli. (Ballek 1987)

Ak by sme v tomto súvetí presunuli vzťažné zámeno *ktorý* až za substantíva, na ktoré sa vo vedľajšej vete vzťahuje, stálo by až za štyrmi substantívami: *stádočko bez pastiera, na krik a pokrik, cukor aj bičík k t o r é h o si už zvykli.* V tejto podobe vedľajšia veta naozaj nepôsobí charakterom usporiadanosti, navyše veľmi vzdialené umiestnenie vzťažného výrazu od začiatku vety nám sťažuje možnosť identifikovať druh analyzovanej vety a jej sémantický vzťah k predchádzajúcej vete. Tento príklad zároveň presvedčivo ukazuje, ako sa pri vzťažnom zámene v takomto postponovanom postavení jeho funkcia signálu začiatku vedľajšej vety oslabuje až stráca.

Príklad na spomínané bohatšie rozvinuté substantívum, na ktoré sa vo vedľajšej vete vzťahuje vzťažné zámeno *ktorý*, nám poskytuje veta z odborného úzu:

Vidíme v ňom progresívny akt, ku *ktorého* odborným aj ideovým východiskám a výsledkom sa treba ustavične vracať.

Ak by sa v tejto vedľajšej vete nedodržalo pri vzťažnom zámene prvé miesto, muselo by toto zámeno stáť až na jednom z posledných miest vo vedľajšej vete: *progresívny akt, k odborným aj ideovým východiskám i výsledkom k t o r é h o sa treba ustavične vracať.* Takýmto postavením vzťažného výrazu sa pri vnímaní vety stráca významová perspektíva a znižuje sa jej komunikatívna sila. Najmä príklady tohto typu ukazujú neodôvodnenosť odsúvať jednoznačný signál začiatku vedľajšej vzťažnej vety z jej začiatkom do stredu alebo na koniec, kde ako signál stráca svoju účinnosť.

Náš celkový záver je teda jednoznačný: všetky teoretické aj praktické dôvody svedčia v prospech umiestňovania vzťažného zámena *ktorý* vo vedľajších vetách rozoberaného typu na ich začiatok. V tomto presvedčení nás upevňujú aj prípady, v ktorých si pri vzťažnom zámene *ktorý* iné ako uvádzacie umiestnenie nevieme v usporiadanom jazykovom prejave jednoducho predstaviť, napr.:

Dovoľte nám, aby sme prirovnali toto dielo [Máchov Máj] k tomu amarantu, o *ktorého* komplexnom, básnickom význame sme hovorili vyššie. [Felix 1963] — [Cesta] viedla do obchodu, do kostola v diaľke, *ktorého* zvon, najmä za jarných večerov a mrazivých dní, bolo počuť až pri budove zíkovskej pohraničnej roty. [Ballek 1987]

Náš záver smeruje aj k zjednoteniu vyjadrovacej praxe najmä v oblasti prejavov publicistického a odborného štýlu a k zjednodušeniu a uľahčeniu redakčnej praxe pri tvorbe jazykových prejavov tohto druhu.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

BAUER, J.: K vývoji vztažných vět v slovanských jazycích. Slavica Slovaca, 2, 1967, s. 297—320.

KOČIŠ, F.: Syntaktický a sémantický prvok v syntagme. Slovenská reč, 43, 1987, s. 14—22.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1987. 592 s.

KŘÍŽKOVÁ, H.: Relativní věty v současných slovanských jazycích. Slavia, 39, 1970, s. 10—40.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

ORAVEC, J.: Poznámky o slovenských vzťažných vetách. Slavica Slovaca, 2, 1967, s. 339—342.

ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 232 s.

ORAVEC, J. — BAJZÍKOVÁ, E. — FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.

Russkaja grammatika. II. Sintaksis. Red. N. J. Švedova a kol. Moskva, Nauka 1980. 710 s.

Z jazykovej pracovne Jána Beňu

GEJZA HORÁK

Spisovateľ Ján Beňo dôverne pozná svoj rodný podpoliansky kraj (Slatinka pri Zvolene), kde vyrastal a kde sa vo chvíľach oddychu — povzbudivého umeleckého hľadania — s potešením znova a znova vracia. Tu je základné a najvýdatnejšie žriedlo, studňa jeho umeleckej reči. Dobre o tom svedčí i doteraz posledná z jeho väčších próz *Kým príde veľryba* (Slovenský spisovateľ 1986), podávajúca obraz dediny Kotlinky, odsúdenej na zaplavenie (zatopenie), cez pohľady osvetára Štefana Hromadu, ktorý sa narodil v neďalekom meste, ale ktorému je Kotlinka od útleho detstva druhým domovom.

Osvetový pracovník Hromada, vlastne spisovateľov námestník, ba dvojník, prichádza do Kotlinky na dvojtýždňovú zdravotnú dovolenku — lieči si ubolenú hlavu a popritom píše kroniku dediny; no táto práca akoby mu bola iba zámienkou na stretanie s ľuďmi, najmä starými, dožívajúcimi na čele s deväťdesiatšesťročným patriarchom Matúšom Kánom. Mladí a mladší zutekali a odchádzajú; len starí zostávajú v rodisku, rezignovane vyčkávajú deň — v stareckej chorobnej fantázii určovanej symbolicky lehotou, „kým príde veľryba".

Prvky reči, ktoré vyvolávajú čitateľovu pozornosť v próze *Kým príde veľryba,* vo variantnom proporčnom zastúpení charakterizujú všetky Beňove prózy z dedinského prostredia. Zhrnieme ich do štyroch skupín (krajové nárečie, prirovnania, druhotná funkcia slovesných tvarov, syntax).

1. Krajové nárečie. — Osoby, s ktorými sa Štefan Hromada ako s obyvateľmi Kotlinky familiárne rodácky stretáva, majú vo svo-

jich jazykových prejavoch hláskoslovné a tvaroslovné prvky rodnej dediny, patriacej do západnej skupiny detvianskeho nárečia (porov. Pauliny, 1936). Beňo ich vybral a používa v reči postáv tak a v takej miere, že si z nich čitateľ môže utvoriť celkový obraz miestnej reči, blízkej systému spisovného jazyka. A práve táto blízkosť umožňuje striedavo, a to aj v tom istom prejave, mimovoľne použiť slovo v nárečovej podobe a vzápätí v podobe spisovnej. Autor, posmelený stredoslovenským ustrojením rodného nárečia, hojne — takmer bez obmedzenia ho využíva a tým, že sa pri jeho zapisovaní pridŕža spisovného pravopisu, na minimálnu mieru znižuje jeho príznakovosť.

a) Hláskové a tvarové prvky. — Vymenúvame ich a podľa potreby pridáme zaraďovaciu vetu: *nak, nahať, keľko, teľko, ko mne, veľmo, darme, vraveť, kceť, (voľa)kerý, mau, vedeu, piu, bou, prišiou, veľkô trápenia, cinterín, cistý, misím, poliovka, diouka, vynsť — vyndú, vlasný, neská, šetko, de/kde, voľade, šade, ruke, sliepke, ohláške, nohe, muche, (za)glho, zgerba, takie veci, keľko razy, staryho, veľkô štestia, veliká zima, škribľa — dosť škribli, k tej kroniki, starý ňanko sa* (t. j. *sú*) *múdry, choj, budz ticho, za Adamoje dioukou, dochtor, kulach, Ťurek, kapitáň.* Uvedieme niekoľko súvislých ukážok:

Prvie ohláške som vypísau, ale so Zuzou som tiež veľmo nezvíťaziu (120). — *Kde sa ľudia, tam sa aj zbojník nájde* (194). — *Videu som ísť auto, vyšiel som hore a tam jedna pani. Dívam sa, krsná nie je. Preto som aj pred Janom tak zaondievau...* (201). — *Ty vieš, čo je voda... Raz jeden ... hnau husi na jarok. Na hornom konci... Stau si na takú skalku na brehu... poduv vetor a on spadou do vody. Len takáto bola, — ukázal rukou desať—päťnásť centimetrov nad zemou, — zatopiu sa...* (227).

b) Nefrazeologické lexikálne jednotky. — Také sú napr. *chamtliak* (chamtivec), *lavice* (most): — *Potom sme Ištvána zobrali, vyniesli a hodili z mosta, teda z lavíc do vody* (120). — *„Boli by sme, boli, z lavíc popadali..." spievali dievky na páračkách* (237); *crmomáň a tišliar* (z nem. tesár, stolár), *pargať* (hádzať, metať), *popargať* (pohádzať, nahádzať, nametať): — *Popargal si tam do studne skaly a zem; ohrešný* (taký čo často hreší, kľaje, vyhľadáva zvadu), *priezočivo hľadieť* (= bezočivo hľadieť), *nemajočník* (bezočivec), *tahet* (preč), *kiar* (zákruta), *krôpka* (kvapka, troška, byľka), *kroche: Stávalo sa, že ľadové kryhy, ktoré tu volajú kroche, zatarasili riečku* (22); *zatasiť* (zabiť), *peľstre* (podmostiny), *zahabaný* (zavalený robotou); *tmoľa: Matúš Kán pozorne sledoval vyše osemdesiatročnú tmoľu, nie, nie, ona sa len tak robí, že sa tmolí, pretože voľačo hľadá* (218—219); *momúľať* (zdĺhavo žuť a omáľať v ústach), *teľúziť* (mýliť, mítoriť dakoho), *pánbožkov chlebík* (kŕmna zelina, v Novohrade ju volajú *tvarožíňa).*

c) Chotárne názvy: *Horevodie, Lopadina, Stráň, Diel; do Prieložka, do Košarísk, na Črchľu, Malá strana, Veľká strana* [časti dediny]: *Ľavá strana riečky sa dala zastavať sotva do tretiny tej dĺžky ako pravá, preto sa aj volá Malá strana. A čím sú v Prahe Hradčany, tým je v Kotlinke na Malej strane vŕšok* (19).

d) Prídavkové osobné mená, prímená: Martin Mikuš, ktorého volali *Uhliar,* Mikuška — *Uhliarka,* Mikušovci — *Svitalikovci,* Ondrej Benko nazvaný *Šórik: Ešte začiatkom storočia pracoval istý čas v Amerike a odtiaľ si pre svoju nízku postavu priniesol prezývku Šórik, takže ho v dedine nikto ani ináč nenazval* (65).

Sem priradíme aj prezývku, ktorá vznikla z charakteristického rečového návyku: *„Tetka povedzme si"* (20, porov. Horák, 1988).

2. Prirovnania. — Vyberáme z nich také, čo vynikajú lapidárnou názornosťou a intenzitou významu; zväčša sa opierajú o predstavy a vzťahy z okruhu dedinských reálií.

Predstavy mi vošli do hlavy *ako ostré črepy* (9). — [Starý ňanko Kán] sedel v kuchyni na posteli, bosé, plesňovo-fialové nohy mu viseli *ako suché zajačie kožky* (58). — [S opovŕhaním o tajomníkovi Michaličovi] Tvár *ako do ihly navliecť.* Nosil bričky a čižmy. *Ako za groš pes,* ale pľuha človek to bol (166). — Lievaj hodí pohárik do seba [na kare], a keď vstane zo stoličky, zavzdychne: — Tebe je už dobre, suseda, ale čo my ... Samô trápenia. My sme tu *ako ovce na mraze* (281). — Ovce sa rozpásli v hustej tmavozelenej tráve, hýbu sa svahom pomaly *ako oblak na nebi* (236). — Krstnému Barancovi do čela padá štica riedkych vlasov. Ohryzok v chudom krku *chodí ako piest* (26). — Nôta stojí pred svojím domom na vysokom podstení, akoby na mňa čakal. S rukami vo vreckách zazerá, *ani čo by sedem dedín vypálil* (240). — Starec sa chytil operadla prstami ľavej ruky pripomínajúcimi [ako/ani] *dlhé vtáčie pazúry* (76).

Napokon vyberáme na antitéze koncipovaný opis zvukového dojmu v širšie rozvedenom umelecky účinnom prirovnaní:

Naraz sa mi zdá, že počujem dážď. Naozaj šuchoce. Že by to bol nejaký suchý dážď? Šuchot vychádza sprava a ešte zosilnie, keď sa blížim na roh domu. Aha ovce. Preberajú nohami v hustom belavom húfe, hlavy nízko nad zemou. Stúpajú svojou širokou cestou poza vŕšok a popod diel na pašu do stráne. Stovky paprčiek na tvrdej suchej zemi šuchocú *ako hustý, tichý dážď* (235).

Daktoré prirovnania vznikli v jedinečnej humornej situácii a nadobudli len miestnu platnosť; bez sprievodného opisu vznikovej situácie strácajú obsahovú oporu a humorný účinok.

[Ľavková chcela ľahšiu robotu. Keď na družstve zakladali siláž, dali jej viesť kravu, aby tú siláž dlávila a tlačila. Obutá v gumákoch viedla na

retiazke kravu, ale zviera zunovalo nudnú robotu. Krava zrazu zastala...] Ľavková zúfalo šklbla retiazkou a krava zrazu mykla hlavou, začala ňou pohadzovať, krútila sa dookola a žena s ňou, lebo sa bála pustiť retiazku, aby ju rozdivená krava nenabrala na rohy. — *Pozrite, pozrite, Ľavková tancuje s kravou!* — kričal ktorýsi chlap z vlečky. Odvtedy poznajú v Kotlinke nové úslovie, poznajú ho v dvoch variantoch: *Vedie to ako Ľavková kravu* alebo *Tancuje ako Ľavková s Malinou* (101).

Jedinečne bolo motivované aj prirovnanie o Mikušovi:

[Štefan Hromada vyhľadá sedemdesiatpäťročného Pavla Mikuša; chce sa dozvedieť, kto vlastne bol prvým predsedom JRD v Kotlinke...] Krk má stále mocný, nezjazvený časom. V Kotlinke sa hovorievalo: *Má väzy ako Mikuš.* Je to teda v rode (165).

Poznámka: Takéto prirovnania a povrávky s miestnou platnosťou pozná vari každý čitateľ (porov. napr. prirovnanie známe na okolí Žiliny *Vydarilo sa ti (mu, jej, ...) to ako v Rajci pivo).* Keď sa takéto prirovnania dostanú do celonárodného obehu, zastrie alebo celkom sa stratí ich lokálna motivácia: nadobudnú čiro znakový ráz. (Takto sa napr. v rozličných prirovnaniach a v dôraznej expresívnej negácii spomína *stará Blažková.)*

3. Druhotná funkcia daktorých slovesných tvarov.

a) Prvá osoba plurálu za druhú osobu singuláru alebo (pri vykaní) za druhú osobu plurálu. Beňo ju použil na vyjadrenie posmechu, irónie: *Keď som prechádzal cez obývačku do svojej izby, pristavila ma* [žena] *otázkou: — Tak sme sa konečne vrátili? Hľadal som slová a počul ďalšiu otázku: — Nevieme ani odpovedať?* (8) — V takýchto prípadoch osoba vyslovujúca otázku akoby oslovenému posmešne pomáhala z pomykova. Tento prostriedok použil autor aj na vyjadrenie urazeného sebavedomia: [Štefan Hromada v duchu na adresu netaktnej kolegyne]: *Pamätáme sa. Na všeličo sa pamätáme. Koľko ráz by bolo stačilo prstom kývnuť, ty koza, a bola by si slintala od radosti* (15).

V prvom prípade hovoriaci osloveného (tu žena muža) s posmechom dráždivo ponižuje, láme jeho sebavedomie *(my* namiesto *ty),* v druhom hovoriaci sebavedome vyslovuje, že je sebestačný, nikoho nepotrebuje, a preto akoby zväčšoval, zmnožoval svoju osobu *(my* namiesto *ja).*

Onikanie namiesto tykania v humorne ladenej výčitke. — Predseda občianskeho výboru Uhrín Štefanovi Hromadovi, ktorý zdĺhavo už štyri roky zostavuje kroniku Kotlinky, bežne v rozhovore tyká; teraz mu však s káravým posmeškom oniká: *Nemajú mi za zlé, pán inšpektor, ale kronika mala byť hotová aspoň pred rokom...* (260).

b) Tvarom futúra (budúceho času) sa sekundárne vyjadruje odmietnutie činnosti. Hovoriaci si vyprosuje nevhodné konanie, neprimeranú činnosť a dôrazne chce zastaviť jej pokračovanie: [Lievaj pobúrene reaguje na upozornenie, ako by sa mal správať na kare...] — *Ja tiež viem slušnosť ... Len ma nebude nejaký vrchár naúčať* (281). — Tú istú funkciu má tvar futúra v tomto prípade: *Kričím na mocného šesťdesiatnika s vlčími očami. — Myslíte, že budete celú dedinu terorizovať? Studne zasýpať, ľudí urážať?* (243)

Tvar futúra sekundárne vyjadruje aj odhad, pravdepodobný stav alebo dej v prítomnosti — v tomto prípade: [Muž montér chce odohnať svoju „čiernu" ženu; predseda občianskeho výboru Uhrín o nej rozpráva Hromadovi.] — *Nechce odísť. Že už nemá nikoho. Nebude ona taká hlúpa, ako vyzerá. Žena mi vravela, že sa s ňou pekne rozprávala, keď išli zo stanice* (45). Veta *Nebude ona taká hlúpa, ako vyzerá* vyslovuje pochybnosť, že by spomínaná žena bola hlúpa, teda vyslovuje *Pravdepodobne/podistým/hádam nie je taká hlúpa, ako vyzerá.*

c) Tvarom imperatívu vo zvolacej vete sa vyjadruje opačný význam: *rob* — „máš robiť" nadobúda zvolaním význam „nemôžeš (predsa) robiť"!

Takto v Beňovej próze použil tvar imperatívu pre 2. os. sg. Lievaj, ktorému Nôta zlomyseľne zasypal studňu. Ale Štefan Hromada chce rozvadených susedov zmieriť: Spytuje sa poškodeného Lievaja, či sa voda zo studne teraz už naozaj nedá používať. Lievaj rozhorčene vraví: — *Dačo sa načrie, ale ako hnojnica. Pi takú vodu!* — Zvolacia veta s imperatívom *Pi takú vodu!* má v tejto situácii význam „Takú vodu (predsa) nemôžeš piť!"/„Ktožeby takú vodu pil?"/„Takú vodu nikto nemôže piť, aj keby mu to rozkázali." Je jasné, že tu má tvar imperatívu pre 2. os. sg. všeobecnú funkciu — *Pi takú vodu!* = Nikto nemôže piť takú vodu.

4. Zo syntaxe. — Najprv uvedieme polovetnú doplnkovú konštrukciu s nominatívom typu *Sedel, hlava sklonená...*, ktorá vyjadruje sprievodný stav činiteľa pri výkone prísudkového deja, a potom formálne rovnakú konštrukciu charakterizujúcu stav objektu zvereného starostlivosti činiteľa počas výkonu prísudkového deja. Pritom podotýkame, že Beňo v próze *Kým príde veľryba* používa dôsledne doplnkovú konštrukciu s nominatívom, a nie variantnú (všeobecne v slovenčine zriedkavejšie používanú) konštrukciu s akuzatívom:

Uhrínová stojí na dvore, *čelo samá vráska.* Užuhrená [= Ustarostená] (247). — Jediný Lievaj tak chodí, so sekerkou za pásom (...), *ruka vo vrecku...* (130). — Ľavková sedela na mužovom hrobe, *krátke nohy roztiahnuté* a vzdychala (100). — Matúš Kán stojí blízko Barancovho domu na

rohu záhrady, popri ktorej ide truhla a neveľký pohrebný sprievod, *staručký klobúk s padavou strechou v ruke* (274).

Taká istá konštrukcia charakterizuje objekt zverený činiteľovi.

[Martin Benko vyčituje bratovi Ondrovi, že sa nečinne uspokojoval s tým, čo mal.] „Hej, ruke strčiť za kožúšok, oprieť sa o roh domu a bafkať z fajky. *A strecha slamená!* Keby ti nebola vo vojne zhorela, nikdy inakšia nebude" (121). — Raz v auguste [Cigán Juraj Šáry] pásol neďaleko dediny na rozľahlých lúkach, cez ktoré tiekol úzky potok (...) Sedel pri tom potoku, *kravy rozpasené* a prichádzajúcu ženu zbadal, až keď prehovorila (91).

Z hovorovej syntaxe zaujmú čitateľa dve vetné replikové konštrukcie, a to:

A. Výhražná replika typu *Dám ti ja* + akuzatív:

[Lukavská rozchýrila] *„Hromada* v kaviarni vykrikoval". [Hromada reaguje replikou] *Dám ti ja Hromadu...* Ešte bude príležitosť, aby som ťa prehnal. Lemra jedna lenivá! (15)

Konštrukcia môže mať i dôraznejšie varianty *Dám ja tebe/Ja tebe dám* + akuzatív alebo základný slovesný tvar. — Na porovnanie pripomíname podobnú konštrukciu *Ja ti (tebe, vám) pomusím!* ako repliku napr. na tvrdenie *Musím si zafajčiť.*

B. Výčitková replika *Už sa (len toľko) nekanáluj:*

[Uhrín v súvislosti so zaplavovaním cesty do omrzenia opakuje *Tu pomôže len kanál.*] — Nebudem spokojne spávať, kým ten odtok nebude, — vravel Uhrín doma, na schôdzach, cestou na stanicu a žena ho už okrikovala: — *Už sa toľko nekanáluj!* Myslíš, že ti to dakto schváli, keď nás stadeto aj tak vyvezú?" (49)

Táto repliková konštrukcia je dobre známa zo živej hovorovej reči. Obyčajne sa ňou spolubesedníkovi vyčíta nadmerné opakovanie istého slova. Je pre ňu charakteristický záporný tvar imperatívu zvratného slovesa odvodeného od opakovaného slova; neraz ide o jedinečný hovorový novotvar. V našom prípade na opakovane vyslovované slovo *kanál* sa vyčítavo reaguje replikou *Nekanáluj sa!* Takto možno tvoriť záporné imperatívy *Nedušinkuj(te) sa už toľko, Nemamičkuj sa* a hoci *Netalentuj sa* alebo i *Nežiadosťujte sa* (ak sa do omrzenia vyslovuje požiadavka talentu, žiadosti).

Ján Beňo v próze *Kým príde veľryba* o svojej tvorivej pracovni v okruhu rodnej dediny ústami svojho dvojníka konštatoval: *Staroba, starí ľudia — na to je Kotlinka opravdivé laboratórium* (118). Vari

sme dostatočne naznačili, že predstavil čitateľovi svoju rodnú aj ako podnetné a úspešné laboratórium reči.

Fedákova 28, Bratislava

LITERATÚRA

BEŇO, J.: Kým príde veľryba. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1986. 290 s.
HORÁK, G.: Jazyk v románe J. Beňu Predposledný odpočinok. Slovenská reč, *49,* 1984, s. 205—215.
HORÁK, G.: O jednom rečovom návyku. Ľud, *41,* 1988, č. 92, s. 4.
PAULINY, E.: Skloňovanie v nárečí detvianskom. In: Sborník Matice slovenskej, 1936, s. 141—152.

Sprostredkované preberanie genetických termínov

MÁRIA BUJALKOVÁ

Genetika, ktorá patrí k ústredným biologickým disciplínam a tvorí súčasť viacerých vedných odborov a hraničných disciplín, prechádza v súčasnosti etapou búrlivého rozvoja. Genetická terminológia sa skladá podobne ako terminológia medicínskych odborov z latinských a gréckych slov a slovných elementov, z odborných lexém materinského jazyka, ako aj z odborných lexém, ktoré boli prevzaté z rôznych jazykov.

Terminologické systémy mávajú značné množstvo prevzatých termínov, termínov utvorených z internacionálnych slovných základov alebo internacionálnymi afixmi, ako aj terminologických združených pomenovaní či zložením z cudzích základov (Poštolková, 1984, s. 91). Aj v genetickej terminológii prevláda tendencia k internacionalizácii. V súčasnosti je pre ňu charakteristické preberanie alebo kalkovanie najmä z angličtiny. Slová prevzaté z anglo-americkej oblasti majú často latinsko-grécky pôvod. V našom príspevku sa chceme zamerať na to, ako moderné západoeurópske jazyky (angličtina, francúzština, taliančina) sprostredkúvajú uplatnenie slov grécko-latinského pôvodu ako termínov v slovenskej terminológii genetiky.

Málokto by hľadal v termíne *mimikri,* ktorý je prevzatý z angličtiny *(mimicry),* súvislosť so starogréckym substantívom *mímos,* označujúcim antického herca, míma. Definíciu termínu *mimikri* ako „tvarové, prípadne farebné prispôsobenie sa organizmu okoliu na ochranu proti nepriateľom" (Terminológia genetiky, 1961, s. 122) dopĺňa aj etymológia termínu podľa Stedmanovho lekárskeho slovníka (Stedman,

1972, s. 787), podľa ktorého anglické adjektívum *mimic* má pôvod v gréckom *mimikos* = napodobňujúci.

Pôvod ďalšieho genetického termínu, termínu *bastard,* musíme hľadať v stredovekej latinčine. Do slovenčiny sme ho prevzali asi zo starej francúzštiny *(bastard),* v modernej francúzštine je podoba *bâtard.* F. C. Werner (1972, s. 109) odvodzuje jeho pôvod zo stredovekého latinského slova *bastum* (= nákladné sedlo). Slovo *bastard* vysvetľuje opisom „na nákladnom sedle urobené = nemanželské dieťa". V bežnej lexike označuje výraz *bastard* nemanželské dieťa, čo potvrdzuje podaný etymologický výklad. V genetickej terminológii je *bastard* kríženec neznámeho pôvodu (v botanike) alebo kríženec, ktorý vznikol pohlavným spojením dvoch rodičov patriacich k rôznym druhom (v zoológii).

Na označenie menšej populácie, reprodukčne po viac generácií oddelenej od ostatných populácií (Ferák — Sršeň, 1981, s. 420), používa genetika termín *izolát,* ktorý prevzala prostredníctvom francúzštiny *(isoler* = odlúčiť), prípadne taliančiny *(isolare);* obidve slová však majú svoj pôvod v latinskom substantíve *insula* — ostrov.

Termín *mozaika,* ktorý sa vyskytuje v niekoľkých odboroch, sprostredkovala z klasických jazykov taliančina *(mosàico),* resp. francúzština *(mosaïque).* Jeho pôvod treba hľadať v starogréckom názve *múseion* s významom „umelecké dielo stojace pod ochranou Múz" (Slovník antické kultury, 1974, s. 393). Podobný výklad podáva Wyld (1961, s. 748), ktorý hovorí o súvislosti latinského adjektíva *mosaicus* s gréckym *músaicos,* ktoré je odvodené od substantíva *múseion.* Múseion bol chrám Múz so špeciálnou výzdobou. Dnes sa význam slova *mozaika* opisuje ako „monumentálna maľba, pri ktorej sa výtvarné dielo vykladá drobnými kúskami farebného skla, kameňa, keramiky a pod.". Genetika si požičala tento termín a definuje ho ako „jedinec zostavený z buniek rôznych genotypov".

Angličtina, ktorá značne ovplyvňovala terminológiu genetiky, vplývala na zdomácnenie termínu *expresivita.* Pôvodný význam latinského adjektíva *expressus* je „vytlačený, výrazný, zreteľný" a zachoval sa aj v angličtine: *expressivity* = výraznosť. V genetike sa expresivita definuje ako „intenzita uplatnenia sa určitého génu".

Niektoré zriedkavé príznaky štruktúry chromozómov sa v genetickej terminológii označujú ako *chromozómové markery.* Tie sa spolu s príslušnými chromozómami prenášajú z generácie na generáciu. Slovo *marker* (angl. = ukazovateľ, značkovač) má svoj pôvod v germánskom slove *mark,* ktoré odkazuje na latinské *margo* a jeho pôvodný význam „okraj, kraj, hranica". Je zrejmé, že tento starý pôvod je dnes už mierne zastretý, lebo tu nastalo niekoľko hláskových zmien.

Klasické latinské slovo *satelles* znamenalo „sprievodca, pomocník, sluha", satellites boli v starom Ríme členovia osobnej stráže. Sprostredkovaním cez francúzštinu *(satellite)* využíva slovenčina slovo *satelit* ako termín vo viacerých odboroch. V astronómii sa ním označuje umelá alebo prirodzená družica kozmického telesa. Vo fyzike nachádzame takýto výklad termínu *satelit:* „slabá spektrálna čiara sprevádzajúca silnú čiaru". V terminológii technických odborov je to buď obežný kruh diferenciálu, alebo pomocné ozubené koleso v stálom zábere. Termín *satelit* poznáme aj v genetickej terminológii, kde označuje malú časť chromozómu oddelenú od tela chromozómu jednou alebo viacerými konstrikciami.

Prenášanie termínov z jedného odboru do druhého je dôsledkom interdisciplinárnosti vedeckého výskumu. Tam, kde slová fungujú ako termíny v niekoľkých odboroch a ich význam nemôžeme vysvetliť prenesením, hovoríme o terminologických homonymách (Hauser, 1980, s. 33), resp. o medziodborových tautonymách (porov. Horecký, 1981, s. 323).

V slovenskej genetickej terminológii nachádzame viaceré prevzaté termíny utvorené na grécko-latinskej báze, ale sprostredkované cez angličtinu, francúzštinu a taliančinu. Tieto termíny sa zväčša pravopisne adaptujú a je typické, že nachádzajú uplatnenie nielen v genetike, ale aj v terminológiách iných vedných a technických odborov a remesiel; také sú napr. termíny *izolát, mozaika, expresivita, satelit.*

Oddelenie Katedry jazykov pre Lekársku fakultu UK, Novomeského 7, Martin

LITERATÚRA

FERÁK, V. — SRŠEŇ, Š.: Genetika človeka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 448 s.

HAUSER, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980. 192 s.

HORECKÝ, J.: Významové vzťahy v sústave termínov. Kultúra slova, *15,* 1981, s. 321—325.

POŠTOLKOVÁ, B.: Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny. Praha, Academia 1984. 124 s.

Slovník antické kultury. Praha, Svoboda 1974. 720 s.

Stedman's Medical Dictionary. 22. vyd. Baltimore 1973. 1533 s.

Terminológia genetiky. Red. J. Horecký. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961. 228 s.

WERNER, F. C.: Wortelemente lateinisch-griechischer Fachausdrücke in den biologischen Wissenschaften. Halle, Max Niemeyer Verlag 1968. 475 s.

WYLD, H. C.: The Universal Dictionary of the English Language. London 1961. 1447 s.

Atmosféra — atmosférický

LADISLAV DVONČ

V Pravidlách slovenského pravopisu (1971, s. 33; ďalej PSP) sa v kapitole o pravopise a výslovnosti cudzích slov hovorí o tom, že dĺžka poslednej kmeňovej slabiky sa spravidla skracuje pred odvodzovacími príponami *-čný, -ický, -atický, -ita, -ista, -izmus, -izovať* a pred tými odvodzovacími príponami, ktoré sú vždy dlhé. Z prídavných mien na *-ický*, medzi ktoré patria aj prídavné mená typu *atmosférický*, o ktorých tu chceme hovoriť, sa spomínajú prípady *kalória — kalorický, melódia — melodický, melanchólia — melancholický, história — historický, hypnóza — hypnotický, irónia — ironický, harmónia — harmonický, telefón — telefonický.* Na konci odseku po výraze *ale* sa uvádza *éter — éterický*, a to zrejme preto, aby sa poukázalo na to, že tu už nejde o dĺžku poslednej kmeňovej slabiky, takže ide o iný prípad, ako sú predchádzajúce prípady.

Použitie výrazu *spravidla* v poučke ukazuje, že sa ráta aj s neskracovaním dĺžky pred príponou *-ický*. O tom sa hovorí v ďalšom odseku: „Pred príponami *-ický, -ista, -ita, -izmus* sa však kmeňová samohláska neskracuje, ak je kmeň jednoslabičný, napr. *sféra — sférický* (ale *atmosféra — atmosferický*), *báza — bázický, mýtus — mýtický, gážista, sólista, trémista, cár — cárizmus.* Ale *trópy — tropický, chémia — chemický.*“ Pozornosť tu vzbudzujú najmä prípady *sféra — sférický*, ale *atmosféra — atmosferický*. V prípade *sféra — sférický* ide nesporne o jednoslabičný kmeň, preto tu skracovanie nenastáva. V prípade *atmosféra — atmosferický* vychádzajú PSP z predpokladu, že je to rovnaký prípad ako *história — historický, melanchólia — melancholický* atď.

J. Horecký už r. 1948 (Pauliny — Horecký, 1948, s. 62) a potom znovu r. 1963 (Horecký, 1963, s. 58) upozornil, že v oblasti hláskoslovia sa v súčasnej spisovnej slovenčine veľmi zreteľne prejavujú snahy o vyrovnávanie kvantity pri tvorení odvodených slov. Spomína aj prídavné mená na *-ický*, pričom zaznamenáva podoby bez skracovania, napr. *téma — tématický, schéma — schématický, atmosféra — atmosférický* namiesto kodifikovaných podôb *tematický, schematický, atmosferický.* Tento podnet sme využili v osobitnom príspevku, v ktorom sme venovali pozornosť predovšetkým kvantite pri prídavných menách utvorených príponou *-ický* od slov typu *atmosféra* (*atmosféra, biosféra, exosféra, fotosféra, hydrosféra, chromosféra, ionosféra, litosféra, magnetosféra, stratosféra, troposféra,* príp. ďalšie). Poukázali sme na to, že slová typu *atmosféra* nemožno brať rovnako ako slová typu *história* a podľa toho uplatňovať v obidvoch prípadoch skracovanie

pri príd. menách na *-icky*. Pri slovách typu *atmosféra* sa celkom zreteľne uvedomuje to, že ich druhou časťou je samostatne existujúce slovo *sféra*. Pretože je *sféra — sférický* bez skracovania pred príponou *-icky*, uplatňuje sa celkom prirodzene aj tvorenie *atmosféra — atmosférický, biosféra — biosférický* atď. Rovnako ako J. Horecký sme konštatovali, že aj pri niektorých iných prídavných menách na *-icky* sa začína čoraz viac uplatňovať používanie podôb bez skracovania, napr. *fonéma — fonémický, morféma — morfémický, chiméra — chimérický*. Dnes by sme mohli uviesť ďalšie argumenty. K príd. menu *sférický* existuje antonymum *asférický*, ktoré je utvorené cudzou slovotvornou predponou *a-* (Ivanová-Šalingová — Maníková, 1979, s. 97). Dĺžka sa v tomto príd. mene rovnako ako v podobe *sférický*, od ktorej je utvorené, zachováva. S takým istým stavom treba počítať aj pri príd. mene utvorenom domácou slovotvornou predponou *ne-*, teda *nesférický*. Pri odvodených príd. menách sa dĺžka zachováva, preto neprekvapuje, že sa uplatňuje tendencia zachovávať dĺžku aj pri príd. menách na *-icky*, ktoré sa vzťahujú na slová typu *atmosféra* (zložené výrazy s časťou *-sféra*). Dĺžka sa zachováva aj inokedy, napr. *séma — sémický* aj *polysémický, fonéma — fonémický* aj *bifonémický*, je *báza — bázický* aj *acidobázický*. Za istý argument treba pokladať aj to, že niektoré podoby príd. mien na *-icky* bez skracovania, ktoré sa vzťahujú na zložené slová typu *atmosféra*, sa už uvádzajú v Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej — Z. Maníkovej. Tu už nachádzame prípady *magnetosféra — magnetosférický, stratosféra — stratosférický*, čo je v rozpore s kodifikáciou slov typu *atmosféra* v PSP z r. 1953 a v ďalších vydaniach (najnovšie z r. 1971), pravda, zároveň sa tu uvádzajú podoby *atmosféra — atmosferický, ionosféra — ionosferický*, teda s krátkym *e*.

V Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1940 sa ešte žiadalo dôsledné skracovanie pred príponou *-icky: mýtus — mytický, scéna — scenický, sféra — sferický, atmosféra — atmosferický*. V PSP z r. 1953 a v ich ďalších vydaniach sa už uvádzajú podoby príd. mien na *-icky* bez skracovania, ak je slovotvorný základ (kmeň) jednoslabičný, napr. *mýtus — mýtický, scéna — scénický, sféra — sférický, báza — bázický*, hoci naďalej ostávajú niektoré prípady so skracovaním: *trópy — tropický, chémia — chemický*. Naďalej sa v týchto PSP zachováva tvorenie *atmosféra — atmosferický* so skracovaním tak ako v prípadoch *história — historický, melanchólia — melancholický*. Ukázalo sa však, že táto kodifikácia je v rozpore so zistením, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa uplatňuje tendencia po vyrovnávaní kvantity v odvodených slovách. Táto tendencia sa prejavuje aj pri príd. menách na *-icky*. Pri príd. menách utvorených od slov typu *atmosféra*, ktorých druhou časťou je slovo *sféra*, je táto tendencia umocnená používaním

príslušného príd. mena k základovému slovu *sféra* a existenciou prídavných mien s *é*, ktoré sú odvodené od príd. mena *sférický*, napr. *asférický, nesférický*. Pretože k slovu *sféra* je príd. meno *sférický*, v ktorom sa dlhé *é* zachováva, uplatňuje sa rovnaké tvorenie aj pri príd. menách, ktoré sa vzťahujú na slová typu *atmosféra: atmosféra — atmosférický, biosféra — biosférický* atď. V bežnej jazykovej praxi sa podoby *atmosférický, biosférický* atď. veľmi často vyskytovali, čo sme ukázali už v citovanej štúdii (a bolo by možné uvádzať aj ďalšie príklady), niektoré z takýchto podôb prenikli už do Slovníka cudzích slov z r. 1979. Rešpektujúc tieto fakty, najnovší Krátky slovník slovenského jazyka (1987) kodifikuje už pri slovách typu *atmosféra* príd. mená na *-ický* bez skracovania: *atmosféra — atmosférický, stratosféra — stratosférický*. Podoby bez skracovania treba podľa toho používať pri všetkých slovách typu *atmosféra* (so slovom *sféra* ako ich druhou časťou).

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

DVONČ, L.: Atmosferický, či atmosférický? Slovenská reč, *29*, 1964, s. 33—38.

HORECKÝ, J.: Dnešný stav jazykovej kultúry a jazykovej praxe na Slovensku. In: Jazykovedné štúdie. 7. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 53—59.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 944 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

PAULINY, E. — HORECKÝ, J.: O reforme slovenského pravopisu. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1948. 62 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. 11. vyd. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 424 s.

Ks

ROZLIČNOSTI

O slovách náhradka a náhražka

Čitateľka z Banskej Bystrice nás upozornila na náhodne vypočutý dialóg v obchode, v ktorom sa hovorilo, že korenina toli je len *náhražkou* známej vegety. V inom rozhovore sa kavyt, vitakáva, melta a iné kávovinové extrakty takisto hodnotili ako *náhražky* kávy s obsahom kofeínu. Čitateľka sa nás pýta, či je použitie slova *náhražka* v uvedených kontextoch náležité a či toto slovo vôbec patrí do slovnej zásoby slovenského jazyka.

S použitím slova *náhražka* sme sa stretli aj pri čítaní športového týždenníka z 18. 1. 1988 v takejto súvislosti: *Táto zima je skutočným skúšobným kameňom pre Wasmeiera. Na konci bielej sezóny, po ZOH v Calgary, bude z neho jeden z velikánov lyžovania — alebo aj nie. Pretože neexistuje žiadna náhražka za olympijskú medailu, to si uvedomuje.*

Skôr než odpovieme na otázku našej čitateľky a zamyslíme sa nad významom slova *náhražka,* musíme poznamenať, že jeho používanie v bežnej hovorovej praxi je časté. Slovná zásoba ktoréhokoľvek jazyka je síce pomerne ustálená, ale napriek tejto ustálenosti aj pružná a dynamická, ovplyvňovaná mnohými jazykovými aj mimojazykovými skutočnosťami. V slovenčine je jednou z nich aj blízkosť a relatívna podobnosť slovnej zásoby českého jazyka. Vzájomná blízkosť oboch jazykov (slovenského a českého) sa prejavuje aj vo výbere jazykových prostriedkov v reči. Tak aj v našom prípade slovo *náhražka* preniklo do slovenčiny zo slovnej zásoby češtiny.

České výkladové slovníky vysvetľujú význam slova *náhražka* ako umelú látku nahrádzajúcu prirodzenú, novšie ako výrobok, ktorý nahrádza iný a nemá spravidla rovnakú kvalitu. Uvádzajú zároveň prídavné meno *náhražkový,* podstatné meno *náhražkovost* a príslovkovú podobu *náhražkově* (porov. Slovník spisovného jazyka českého II. Praha, ČSAV 1964; Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, Academia 1978).

Slovníky slovenského jazyka však slovo *náhražka* neuvádzajú. V Pravidlách slovenského pravopisu z roku 1940 sa síce vyskytuje, no hodnotí sa ako nesprávne, nenáležité. Za spisovné slovenské pomenovanie, ktoré by zodpovedalo obsahovej náplni českého výrazu *náhražka,* sa v normatívnych príručkách a slovníkoch považuje slovo *náhradka,* utvorené náležitým slovotvorným postupom od základového slovesa *nahradiť* pridaním systémovej prípony *-ka* používanej na tvorenie

názvov prostriedkov, resp. objektov deja (podobne ako v prípade *nalepiť — nálepka*).

Pri dvojici slov *náhrada — náhradka* ide podľa našej mienky o rozdiel v kvalite, obsahu obidvoch slov. Kým náhradu chápeme ako rovnocennú výmenu niekoho, niečoho, rovnocenné odškodnenie, vyrovnanie straty, náhradka je menej hodnotná náhrada (porov. Krátky slovník slovenského jazyka, Bratislava, Veda 1987), nerovnocenná výmena. Nejde teda o náhradu menšiu rozsahom. Ináč povedané, ide o hodnoty rovnoké rozsahom, ale rozdielne kvalitou, obsahom. V starších slovníkoch a príručkách sa stretávame aj s tvarom podstatného mena mužského rodu *náhradok,* uvádzaným ako štaršia podoba podstatného mena *náhradka.* Pri odvodeninách slova *náhradka* sa uvádza len adjektívny tvar *náhradkový,* ktorý dokumentujú spojenia *náhradkový tovar, náhradková surovina, náhradkový program výroby.* Podstatné meno *náhradkovosť* ani príslovka *náhradkovo* sa v slovníkoch slovenského jazyka neuvádzajú, ale sú možné.

So slovami *náhradka, náhradkový* sa môžeme stretnúť vo viacerých slovných spojeniach. Napríklad počas vojny i bezprostredne po nej sa v potravinách objavovali náhradky masla (margarín), náhradky medu (tzv. umelý med). V súčasnosti sa hovorí o náhradkách kávy, náhradkách korenín, náhradkách materského mlieka, náhradkových surovinách a podobne.

Ak teda chápeme význam slova *náhradka* ako menej hodnotnú náhradu, potom kávovinové extrakty, o ktorých sme hovorili v úvode článku, hodnotíme ako náhradky kávy. Neobsahujú totiž základnú zložku kávy — kofeín. Sú v istom zmysle menej hodnotnou surovinou ako skutočná káva s obsahom kofeínu. Korenie spomínané v úvode príspevku zrejme neobsahuje všetky komponenty, z ktorých je zložená vegeta, alebo ak ich aj obsahuje, nemajú tú istú kvalitu. Je teda takisto len náhradkou vegety.

Situácia je však zložitejšia v prípade slova *náhražka* pri opisovaní lyžiarskych úspechov Marka Wasmeiera. Tu totiž z celej formulácie: *Pretože neexistuje žiadna náhražka za olympijskú medailu . . .,* vyplýva, že autor má na mysli rovnocennú náhradu, teda niečo, čo by svojou funkciou zodpovedalo spoločenskému uplatneniu olympijskej medaily, ktorú si Wasmeier cení vyššie ako titul majstra sveta. V tomto prípade nejde o náhradu materiálu — suroviny, z ktorej sú obidve medaily vyrobené, ale skôr o náhradu funkcie, ktorú medaily plnia, a o miesto v hierarchickom systéme, v ktorom olympijská medaila stojí vyššie ako titul majstra sveta. Ako vhodnejšie sa teda ukazuje použitie slova *náhrada.*

Na záver môžeme povedať, že slovo *náhradka* je utvorené v súlade so slovotvornými postupmi spisovnej slovenčiny a spolu s prídavným

menom *náhradkový* má svoje miesto všade tam, kde ide o odstupňovanie v hodnotovom systéme surovín alebo výrobkov. Vzájomný vzťah medzi slovami *náhrada* a *náhradka* je podmienený ich odlišným lexikálnym významom, ktorý zároveň naznačuje ich citlivé zaraďovanie do konkrétnych kontextov.

Alena Škapincová

Juhoslovanský a južnoslovanský

Prídavné meno *juhoslovanský* sa niekedy chybne používa na označenie vzťahu k južným Slovanom. Vychádza sa pritom zrejme z toho, že pri tvorení zložených prídavných mien od adjektív označujúcich orientáciu na svetové strany sa vynecháva slovotvorná morféma *-n-*, resp. slovotvorným základom prvej časti zloženého prídavného mena sa stáva podstatné meno. Ukazujú to tieto príklady: *severné Slovensko — severoslovenský, južná Morava — juhomoravský, západná Európa — západoeurópsky, východní Slovania — východoslovanský,* podobne aj *stredné Slovensko — stredoslovenský.*

V iných prípadoch, kde nejde o orientáciu na svetové strany, morféma *-n-* ostáva, čiže zložené prídavné meno sa tvorí od adjektíva na *-ný: horná Nitra — hornonitriansky, dolné Považie — dolnopovažský.*

Z uvedených príkladov vyplýva, že od spojenia *južní Slovania* je systémovo utvorená forma *juhoslovanský.* Lenže prídavné meno *juhoslovanský* označuje predovšetkým vzťah k Juhoslávii. Keď označujeme slovom *juhoslovanský* vzťah aj k južným Slovanom, vzniká neželateľná homonymia. Najlepšie to vidíme z týchto príkladov: *juhoslovanské jazyky* čiže jazyky, ktoré sa používajú v Juhoslávii: slovinský, srbochorvátsky, macedónsky a iné (v tom aj slovenský a maďarský) — *juhoslovanské jazyky* čiže *južné slovanské jazyky:* slovinský, srbochorvátsky, macedónsky, bulharský. Takáto homonymia spôsobuje nejasnosť až nesprávnu informáciu. Keď sa chceme vyhnúť nedorozumeniu a vyjadriť sa presne, musíme na označenie vzťahu k južným Slovanom použiť adjektívum *južnoslovanský.* Forma *južnoslovanský* je kodifikovaná aj v najnovšom Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987). Od spojenia *južné Slovensko* je však správna podoba zloženého prídavného mena *juhoslovenský* (porov. M. Považaj: Južnoslovenský výber? Kultúra slova, *10,* 1976, s. 319—320).

V praxi teda musíme rozlišovať adjektíva *juhoslovanský* a *južnoslovanský,* lebo je medzi nimi významový rozdiel. Iné sú *juhoslovanské národy, juhoslovanské jazyky,* iné zasa *južnoslovanské národy, južnoslovanské jazyky.*

Konštantín Palkovič

SPRÁVY A POSUDKY

Životný medzník Františka Kočiša

Ide vlastne o dva životné medzníky. PhDr. František Kočiš, CSc., sa tohto roku dožíva šesťdesiatich rokov (narodil sa 18. 8. 1928 v Klčove) a na budúci rok bude tridsať rokov od času, čo nastúpil do Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Teda polovičku svojho života venoval práci v oblasti jazykovedy.

V Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV prešiel predovšetkým tvrdou školou lexikografie. Autorsky spolupracoval na *Slovníku slovenského jazyka:* skoncipoval tu značný počet hesiel v II.—V. diele, ale najmä vypracoval zemepisné názvy v VI. diele. Spolupracoval aj na *Česko-slovenskom slovníku.* Znova sa vracia k lexikografii ako vedúci kolektívu, ktorý pripravuje *Synonymický slovník slovenčiny.*

Hlavnou výskumnou oblasťou F. Kočiša je však syntax. Už vo svojej kandidátskej dizertačnej práci, ktorá po doplnení vyšla knižne ako monografia *Zložené súvetie v slovenčine* (1973), venoval pozornosť pomerne málo preskúmanej oblasti. Na rozdiel od tradičných postupov od najmenších syntaktických jednotiek (syntagma, vetný člen) začal skúmať slovenskú syntax zhora, od najvyšších jednotiek — súvetí. Za zložené súvetie pokladá útvar zložený z troch alebo viacero viet, štruktúrne a významovo nerozložiteľný, tvoriaci gramaticky, významovo a intonačne uzavretý súvetný celok. Uvedený počet viet (tri alebo viac) pokladá za konštitutívny prvok, lebo je potrebný na utvorenie zloženého súvetia i na vymedzenie súvetného typu. Jeho typológia zložených súvetí sa veľmi rýchlo stala všeobecným majetkom slovenskej jazykovedy i teórie vyučovania slovenského jazyka.

K výskumu syntaxe sa F. Kočiš intenzívne vracia v poslednom desaťročí. Svoju pozornosť obracia tento raz na syntagmatiku, ale zase — podobne ako pri zloženom súvetí — skúma najmä zložitejšie, komplikovanejšie syntagmy, nazýva ich zloženými syntagmami a v ich štruktúre rozlišuje kongruentné a nekongruentné prvky. Svoje výskumy zakladá na téze o rozlíšení syntaktických a sémantických prvkov v syntagme: v priraďovacej syntagme (nie zlučovacej) vidí formu v priradenosti dvoch alebo viacerých vetných alebo súvetných členov, kým obsah vidí v konjunkcii alebo disjunkcii. V podraďovacej (subordinačnej) syntagme pokladá za formu gramatickú závislosť, za obsah sémantickú determináciu. V tejto súvislosti nemožno nespomenúť jeho aktívnu účasť v diskusii o obsahu a forme v syntagme, ktorá prebieha v Slovenskej reči.

Druhú rozsiahlu oblasť záujmov F. Kočiša tvorí teória spisovného jazyka a jazyková kultúra. Vo svojich úvahách tu vychádza z marxistickej koncepcie jazyka ako komunikačného útvaru, pre ktorý je primárny dialektický vzťah medzi jazykom a rečou: tvorenie výpovedí sa opiera o systém, ale zároveň sa systém spresňuje a zdokonaľuje tvorením výpovedí. To, čo jestvuje v systéme, prejavuje sa v konkrétnom používaní prvkov tohto systému. Prirodzene, všetku pozornosť sústreďuje na spisovný jazyk a z tejto pozície posudzuje aj problematiku normy a úzu. Za normu pokladá to, čo je ako nor-

ma kodifikované, za úzus to, čo je obrazom toho, ako si používatelia osvojili alebo neosvojili súčasnú normu spisovného jazyka. Ak sa v úze objavujú nesprávne alebo nespisovné slová, vyplýva to z nedostatku správneho jazykového vedomia používateľov jazyka. Všetky otázky jazykovej komunikácie a jazykovej kultúry posudzuje teda z pozície spisovného jazyka a nedostatky pokladá za narušanie platnej normy a kodifikácie.

Pri životnom medzníku či dvojmedzníku F. Kočiša nemožno obísť ani pedagogickú oblasť jeho činnosti. Externe prednášal a prednáša na vysokých školách (najmä syntax v Banskej Bystrici), je spoluautorom učebnice *Slovenský jazyk pre 5. ročník základnej školy,* ale veľa pozornosti venoval aj metodike slovenského jazyka v jasliach a v materských školách. Spolupracoval v tomto smere aj s Československým rozhlasom, dlhý čas vedie rubriku *Slovenčina naša* v Nedeľnej Pravde, je hlavným redaktorom Slovenskej reči a členom redakčnej rady Kultúry slova. A napokon: je vedúcim oddelenia jazykovej kultúry v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV.

V mene redakcie Kultúry slova mu želáme veľa zdravia, chuti a energie do ďalšieho vedeckého výskumu.

Ján Horecký

Nemecký slovník jazykových ťažkostí

(DÜCKERT, J. — KEMPCKE, G.: Wörterbuch der Sprachschwierigkeiten. Zweifelsfälle. Normen und Varianten im gegenwärtigen deutschen Sprachgebrauch. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut 1986. 544 s.)

V Tézach o jazykovej kultúre, ktoré vyšli v roku 1984 v časopise Zeitschrift für Germanistik a ktorých preklad bol publikovaný v Slovenskej reči (*52,* 1987, s. 3—15), sa medziiným hovorí: Isté javy vo vývine lexiky súčasnej nemčiny vyžadujú vedomý zásah zo strany kodifikačných inštitúcií. Tieto lexikálne inovácie nie zriedka narúšajú všeobecné princípy tvorenia slov, resp. utvárania termínov: systémovú primeranosť, jazykovú ekonómiu a transparentnosť... Pôsobenie na hovoriacich v záujme zvyšovania jazykovej kultúry sa stane nevierohodným a nezmyselným, ak špecialisti a inštitúcie zodpovedajúce za kodifikáciu nebudú riešiť problémy a konflikty podmienené jazykovým vývinom... Jazykoveda musí poskytovať základné poznatky o gramatických a komunikatívnych normách, o ich vývine a zmene.

Medzi významné príspevky, ktoré napĺňajú uvedené požiadavky, patrí aj publikácia Joachima Dückerta a Güntera Kempeckeho *Wörterbuch der Sprachschwierigkeiten* (Slovník jazykových ťažkostí). Skutočnosť, že v súčasnom nemeckom jazyku existujú vedľa seba rovnocenne alebo diferencovane použiteľné varianty normy, vedie často k neistote v jazykovej praxi. Táto neistota sa netýka iba komplikovaných pravopisných otázok, ale aj gramatických pravidiel a najmä slovnej zásoby. Autori slovníka sa zamerali práve na takéto prípady. Preto sa spracovanie hesla v tomto slovníku značne líši od

spracovania hesla vo výkladovom slovníku, a to tým, že pozornosť sa venuje iba takým stránkam hesla, ktoré spôsobujú v jazykovej praxi ťažkosti a vyvolávajú u používateľov jazyka pochybnosti. Podľa druhu a rozsahu problémov sa potom spravuje aj výstavba príslušného hesla v slovníku. Slovník je orientovaný na spisovnú normu, v primeranej miere však berie do úvahy aj vývinové tendencie.

Autori slovníka sa zamerali na štyri tematické okruhy: 1. Pravopis a znaky, 2. Gramatika, 3. Slovná zásoba, 4. Štylistika.

V prvom okruhu sa venuje pozornosť napr. písaniu bodky, čiarky, dvojbodky, výkričníka, otáznika, zátvoriek, písaniu veľkých a malých písmen, písaniu slov dovedna a osobitne. Nebudeme sa tu podrobne zaoberať zložitosťou písania čiarky v nemčine, pre zaujímavosť však poznamenávame, že v slovníku sa tejto problematike venuje plných 11 strán textu. Ide napr. o také javy, ako je písanie čiarky v jednoduchej vete a v súvetiach, písanie čiarky pri číslicach, pri spojkách a pod. Kolísanie v jazykovej praxi odzrkadľuje to, že v slovníku sa často pripúšťajú pravopisné varianty, a to najmä pri prevzatých slovách, napr.: *der Csárdás* i *der Tschardasch, die Karitas* i *die Caritas, die Clivie* i *die Klivie.* Na druhej strane sú prípady, že sa ponemčená podoba prevzatého slova v praxi nepresadila, napr. namiesto ponemčenej podoby *das Kamp,* sa používa iba podoba *das Camp;* rovnako sa nepresadilo ponemčené písanie *die Kautsch,* používa sa iba podoba *die Couch,* G pl. *der Couchs* i *der Couches.* Zaujímavá je poznámka pri podstatnom mene *der Kognak,* kde sa uvádza, že písanie *der Cognac* sa uplatňuje iba ako označenie ochrannej značky pre brandy z oblasti Charente, v ktorej centre leží mesto Cognac. Písanie *Kognak* sa naproti tomu uplatňuje okrem označenia brandy z Francúzska alebo z oblasti Charente aj na označenie nápoja brandy vôbec, a to predovšetkým v neoficiálnych písaných prejavoch.

V okruhu gramatiky sa autori slovníka zaoberajú okrem iného tvorením množného čísla pri podstatných menách. V súčasnej nemčine sa tu ukazuje pomerne značná variabilnosť, napr.: *der Diwan,* pl. *Diwane,* rakúsky aj *Diwans; die Datsche,* pl. *Datschen* alebo *die Datscha,* pl. *Datschas; der Admiral,* pl. *Admirale* alebo *Admiräle; die Tournee,* pl. *Tournees* alebo *Tourneen; das Ultimatum,* pl. *Ultimatums* alebo *Ultimaten; der Examen,* pl. *Examen* alebo *Examina* (tu sa poukazuje aj na slabičné delenie *Ex-amen); der Tribun,* pl. *Tribune* alebo *Tribunen; das Denkmal* (= pomník), pl. *Denkmäler* alebo *Denkmalen; der Kohlrabi* (= kaleráb), pl. *Kohlrabi* alebo *Kohlrabis.* Pri zložených podstatných menách s druhou časťou *-mann* sa množné číslo tvorí dvojakým spôsobom: *-männer* alebo *-leute.* Tvar *-leute* však nemá pri všetkých podstatných menách tohto typu rovnakú platnosť, tvar *-männer* je všade rovnocenný. Opäť uvedieme príklady: pri slove *der Obmann* (= vedúci) je plurál *Obmänner* alebo *Obleute,* pri slove *der Mittelsmann* (= sprostredkovateľ) je plurál *Mittelsmänner,* zriedkavo *Mittelsleute* a pri slove *der Dienstmann* (= nosič batožiny) je plurál *Dienstmänner* aj *Dienstleute.* Zaujímavé je, že pri tomto type zložených podstatných mien sa v slovníku uvádzajú prechýlené ženské podoby podstatného mena iba s podobou *-männin,* teda iba *die Obmännin,* hoci v rakúskej nemčine jestvuje aj podoba s *-frau,* teda *die Obfrau* alebo *die Torfrau* (= brankárka).

Aj pri zaraďovaní substantív do gramatických rodov je v súčasnej nemčine istá variabilnosť; pri jednotlivých príkladoch uvádzame variantné členy: *Katapult — der* alebo *das; Kataster — der* alebo *das; Karambol — der*, švajčiarsky aj *das; Coca-Cola — das* alebo *der; Hektar — das* alebo *der*, švajčiarsky aj *die Hektare; Kobalt — das* aj *der*. Zaradenie podstatného mena do rozličných gramatických rodov spôsobuje často zmenu významu, napr. podstatné meno stredného rodu *das Hermelin* označuje kunovitého dravca a podstatné meno mužského rodu *der Hermelin* označuje kožušinu tohto zvieraťa. Tu poznamenávame, že v Nemecko-slovenskom slovníku (Bratislava 1981) sa toto slovo delí na homonymá: *der Hermelin* = hermelín (kožuch) a *das Hermelin* = zool. hranostaj. Alebo iný príklad: *das Paternoster* značí otčenáš v latinskom jazyku a *der Paternoster* je stále sa pohybujúci obežný výťah. Zaujímavý je prípad slova *Kaolin:* v bežnom jazyku je toto podstatné meno v strednom rode, teda *das Kaolin,* kým v odbornom vyjadrovaní sa zaraďuje do mužského rodu *der Kaolin.*

V publikácii sa azda najvyčerpávajúcejšie poučenia podávajú pri termínoch z okruhu gramatiky. Dôkazom toho je heslo *die Kongruenz,* ktoré sa podrobne spracúva na 20 stranách. Podobne je to i pri heslách *das Passiv, die Präposition, das Substantiv* atď.

Pre používateľa slovníka sú azda najzaujímavejšie problémy z oblasti slovnej zásoby. Domnievame sa, že ani pre slovenského čitateľa nebude nezaujímavé, ak si niektoré veci z tohto okruhu všimneme podrobnejšie. Ako je známe, pre nemčinu sú typické zložené podstatné mená. Pri určovaní presného významu týchto podstatných mien vznikajú často nejasnosti, preto autori slovníka právom obrátili pozornosť aj na túto problematiku: *der Bundesstaat* (spolkový štát) je štát pozostávajúci z viacerých členských štátov alebo krajín; *der Staatenbund* (zväz štátov) je dobrovoľné spojenie štátov na základe štátoprávnej dohody na dosiahnutie istých spoločných cieľov — synonymom je pomenovanie *konfederácia.* Na ťažkosti iného druhu v nemeckej slovnej zásobe poukazuje spracovanie hesiel *das Café* a *der Kaffee: das Café,* G *Cafés,* pl. *Cafés* má význam „pohostinský podnik, kde sa prevažne ponúka káva a pečivo". Od tohto slova treba odlišovať slovo *der Kaffee,* G *Kaffees,* pl. *Kaffees.* V bežných významoch „pražené a mleté kávové zrná", „nápoj z mletých kávových zŕn" a „olovrant" nemá plurál. Plurál *Kaffees* je možný vo význame „druhy kávy", napr. *es gibt viele Kaffees.* Písanie *das Kaffee* vo význame *das Café (ins Kaffee gehen)* je zriedkavé. Iný príklad: *der Coupé* je „osobný automobil športového štýlu s dvoma sedadlami a s dvoma núdzovými sedadlami"; *das Koupee* sa hodnotí ako zastarané alebo rakúske s významom „oddiel železničného vozňa". Popri podobe *der Klub* sa používa aj podoba *der Club.* Tá je bežná najmä v športovej oblasti *(Sportclub,* skratka *SC)* a v cudzojazyčných útvaroch *(Nigtclub);* autori slovníka ju však neodporúčajú používať. Autori poukazujú aj na zaujímavý významový rozdiel medzi slovami *der Bub* a *der Bube.* Podstatné meno *der Bub* sa označuje ako juhonemecký, rakúsky alebo švajčiarsky výraz s významom „mladík"; *der Bube* sa naproti tomu používa vo význame „figúra v kartách, dolník". V slovníku sa v hojnej miere zaznamenávajú aj slová, ktoré sa na základe svojej formálnej blízkosti často používajú nesprávne: adjektívum *deutschsprachig* sa nezriedka zamieňa s adjektívom *deutsch-*

sprachlich napriek tomu, že sú to slová s odlišnými významami. Adjektívum *deutschsprachig* značí 1. hovoriaci nemeckým jazykom: *die deutschsprachige Bevölkerung*, 2. v nemeckom jazyku: *deutschsprachige Bücher*. Naproti tomu adjektívum *deutschprachlich* má význam „týkajúci sa nemeckého jazyka", napr. *der deutschsprachliche Unterricht*. Prídavné meno *herzig* značí „pôvabný, utešený": *ein herziges Kind*, kým prídavné meno *herzlich* značí „srdečný, úprimný": *herzliche Worte, herzliche Grüsse*. Adjektívum *affig* sa používa vo význame „opičiacky": *ein affiges Benehmen* a adjektívum *äffisch* má význam „podobný opici, opičí": *ein äffisches Gesicht*. Uvedené slová sa líšia aj štylistickou hodnotou: slovo *affig* je hovorové a slovo *äffisch* sa hodnotí ako knižné.

Hoci sa problému slovnej zásoby venuje v slovníku veľká pozornosť a spracovanie jednotlivých prípadov je presné a miestami priam vyčerpávajúce, predsa nám niektoré slová a najmä postoje k nim v slovníku chýbajú. Ide najmä o rakúske lexikalizmy, ktoré mohli byť v slovníku zaznamenané o to viac, že ide o slovník jazykových ťažkostí určený nielen používateľom nemčiny v NDR, prípadne v NSR. Máme na mysli také slová ako *das Obers, das Kipfel, die Zwetschke, die Palatschinke, die Marille, die Weichsel*, pri ktorých vznikajú jednak pravopisné ťažkosti a jednak ťažkosti pri zaraďovaní do gramatického rodu. Ďalej by sa bolo žiadalo zaujať stanovisko k variantom typu *der Jänner, der Feber*, lebo napr. v rakúskej nemčine sa podoba *der Januar* hodnotí ako nepoužívaná, resp. málo používaná. Na rozdiel od nemčiny v NDR a v NSR je v rakúskej nemčine frekventovaná podoba *der Jänner* (Österreichisches Wörterbuch, Wien 1979).

V okruhu, ktorý je venovaný štylistickým otázkam, teda štylistickému hodnoteniu slov a slovných spojení, sa autori podrobne zaoberajú aj termínmi z tejto oblasti a podávajú pri nich pomerne vyčerpávajúce výklady. Ako príklad vyberáme heslo *das Diminutiv*, kde sa uvádza, že pod slovom *Diminutiv* sa rozumie zdrobnené podstatné meno, ktoré sa tvorí sufixom *-chen* alebo *-lein*, napr. *das Händchen, das Gärtlein*. Niektoré slová utvorené týmito sufixmi sú navyše hypokoristikami, napr. *ein Schnäpschen trinken*. Tieto slová môžu teda fungovať jednak ako zdrobneniny a jednak ako hypokoristiká. Okrem takýchto výkladov jednotlivých termínov sa prirodzene venuje v slovníku pozornosť aj štylistickému hodnoteniu jednotlivých slov zo súčasného hľadiska. Hovorí sa tu aj o cudzích slovách, o módnych slovách, o pleonazmoch a pod.

Na záver pokladáme za potrebné poukázať v súvise s posudzovaným slovníkom na to, že aj v jazyku s takou dlhou tradíciou spisovnosti a kultivovania, ako je nemčina, je stále aktuálne vychádzať v ústrety používateľom pri praktickom používaní spisovného jazyka a že je to činnosť spoločensky žiadaná. Ďalej konštatujeme, že autorom slovníka sa podarilo splniť cieľ, ktorý si pri vypracúvaní slovníka určili: pomôcť používateľom nemeckého jazyka v prípadoch, keď sa pri výbere istého jazykového prostriedku dostanú do pochybností. A táto pomoc a rada sa čitateľovi poskytuje primeranou a zrozumiteľnou formou. Nedá nám na tomto mieste nepripomenúť, že takáto príručka o slovenčine by prišla vhod aj používateľom slovenského jazyka.

Štefan Michalus

Zaujímavá knižka o jazyku

(MISTRÍK, J.: Variácie reči. Bratislava, Smena 1988. 160 s.)

Popularizačné príručky z oblasti jazykovedy obohacuje knižka z pera J. Mistríka nazvaná *Variácie reči.* Útla knižka, v ktorej sa osvetľuje fungovanie jazyka v rozmanitých komunikačných situáciách, sa začlenila do radu ostatných, niektorých aj široko koncipovaných vedecko-popularizačných publikácií tohto autora.

Na napísanie živej a zaujímavej knihy o jazyku si autor zvolil najvhodnejšiu formu: prístupný esejistický štýl a vtipný dialóg s čitateľom. Vyhýba sa mentorovaniu, ale vysvetľuje, ako sa reč používa v celej svojej šírke pri plnení najrozličnejších funkcií vo všetkých životných situáciách. Knižka nie je koncipovaná ako učebnica alebo cvičebnica jazyka, je to čítanka o jazyku, ktorej kapitolky možno čítať samostatne a v ľubovoľnom poradí.

Knižka obsahuje súbor takmer šiestich desiatok esejí o rozmanitých otázkach rečovej komunikácie a dorozumievania vôbec. Jednotlivé kapitoly sú rozčlenené do štyroch tematických celkov: jazykové výrazové prostriedky (15 kapitol), mimojazykové výrazové prostriedky (7 kapitol), druhy prejavov (15 kapitol) a špeciálne typy reči (17 kapitol).

V prvej časti publikácie (s. 9—50) sa ukazuje dynamika vývinu jazyka v súvislosti s rozvojom ľudského spoločenstva, vysvetľuje sa proces internacionalizácie slovenčiny a jeho dôsledky, vzťah slovenčiny k češtine, dynamický a štylizačný faktor vo vývine frazeológie, predstavujú sa spôsoby obohacovania slovnej zásoby, rozvoj číselného vyjadrovania, fungovanie pomocných a kontextovo viazaných slov, využívanie paronymie (slov s podobnou formou a rozdielnym obsahom) a špecifického jazyka parafrastiky v texte (parafrázovanie = používanie opisnejšieho, zložitejšieho pomenovania namiesto jednoslovného alebo priameho pomenovania). Tí, čo pracujú s jazykom, opravujú, resp. upravujú rozličné texty a často sú nútení siahnuť za jazykovými príručkami, privítajú najmä dve kapitoly z tejto časti knihy. V prvej z nich *Starosti s cudzími slovami* zameranej na fungovanie prevzatých slov v slovenčine sú na malom priestore zhrnuté poznatky o začleňovaní prevzatých všeobecných i vlastných podstatných mien do slovenského morfologického systému. Autor tu venuje pozornosť aj cudzím titulom, cudzím menám osôb, cudzím zemepisným názvom a prechyľovaniu cudzích priezvisk. V kapitole *Slang nie je nepriateľ jazykovej kultúry* sa rozoberajú pramene vzniku slangových slov, slovotvorné postupy využívané pri ich tvorení (odseknutie alebo skrátenie slov domáceho pôvodu, tvorenie metaforických alebo oxymorických slov) a hodnotenie slangových slov z hľadiska spisovnosti. Autor vyvracia vo verejnosti rozšírený názor (presadzovaný, žiaľ, aj v praxi mnohých vydavateľstiev), že slangové slová možno z hľadiska jazykovej kultúry posudzovať iba negatívne: mnohé vyjadrovacie prostriedky mládežníckeho slangu sa ako výstižné metaforické pomenovania udomácňujú aj v expresívnej reči dospelých a dostávajú sa na úroveň štylisticky príznakových spisovných slov (porov. *božsky, hustiť, vyrývať, sfúknuť* a pod.).

Zaujímavé poznatky sústredené v druhej časti knihy (s. 53—70) sa týkajú spoločného fungovania jazykových a mimojazykových prostriedkov v každo-

dennej reči, väzby jazykového prejavu na kontext a prostredie a charakteru tejto väzby v rozličných situáciách. Ozrejmuje sa úloha gestikulácie v dialógu s konkrétnym adresátom, pohyby tela a vzdialenosť medzi hovoriacimi (rozlišuje sa intímna, osobná, spoločenská a verejná vzdialenosť medzi komunikujúcimi), komunikačná funkcia a výpovedná hodnota pohľadu, reč prostredia a času, rozoberá sa kompozícia súvislého monologického prednesu, uplatnenie humoru a vtipu v reči a upozorňuje sa na nepriamu súvislosť medzi rečou a písmom profesionála: celková úprava písomného prejavu harmonizuje s rečou profesionála. Prínosom pre prax je inštruktívna kapitola o využívaní niektorých interpunkčných znamienok v istých situáciách, v ktorej sa v zhustenej podobe uvádzajú zásady písania časových údajov, peňažných súm, letopočtov, lomky, pomlčky a spojovníka.

Veľký priestor sa venuje poznatkom, ku ktorým autor dospel vo svojich dlhoročných štylistických výskumoch. V tretej časti knihy (s. 73—114) sú sústredené úvahy o funkčnom využívaní jazykových prostriedkov. Rozoberajú sa vlastnosti ústneho a písomného prejavu, úloha vzorcov, diagramov, schém, tabuliek a modelov v texte, osobitosti dialogickej reči pri komunikácii na ulici, v kontaktových vetách, pozdravoch a zaužívaných spoločenských klišé, jazykové prostriedky na vyjadrovanie zdvorilosti a nežnosti v slovenčine. Pozornosť sa venuje sujetu a štýlu vedecko-fantastickej literatúry a jej porovnaniu s literatúrou faktu, tematike a štylistike komiksovej literatúry ako špeciálnemu žánru, ktorý najlepšie vyhovuje požiadavkám rýchleho čítania, špecifikám encyklopedického štýlu, ku ktorým patrí stručná štylistika, zhustený, vecný, adresný text encyklopedického hesla, minimálne používanie odkazov a odvolaní, ale aj uplatneniu digestovej metódy v publicistike (ide o špecifickú metódu pretvorenia už publikovaného diela do inej podoby). Autor rozoberá aj otázky stupňa obťažnosti jazyka (tá závisí od vlastností hlások daného jazyka, od stupňa poznania jazyka a od iných faktorov), rýchlosti reči, prenosu textu a otázky globálneho pochopenia komunikačného procesu ako procesu rečového dorozumievania.

V poslednej časti knižky (*Špeciálne typy reči,* s. 117—160) sa slovenčina ukazuje v širších vzťahoch a súvislostiach. Predstavuje sa vo vzťahu k iným, nejazykovým komunikačným prostriedkom a sústavám. Podávajú sa informácie o slovenčine ako o učebnom predmete pre cudzinca, o modernej telegrafickej reči televízie, o posunkovej reči, vyjadrovacích prostriedkoch detí, pozornosť sa venuje zbytočným a nadbytočným rečovým prejavom. Autor neobchádza ani využívanie aforizmov a epigramov, texty epitafov, hádaniek, tvorbu titulkov a pomerne veľký priestor venuje štýlovému rozvrstveniu slov.

Úvahy sústredené v informačne nasýtenej knižke, ktorej zrozumiteľný popularizačný text je prístupný aj nelingvisticky orientovanej verejnosti, smerujú k dôrazu na funkčné využívanie jazykových prostriedkov v závislosti od konkrétnej komunikačnej situácie. Za pútavou knižkou *Variácie reči* so záujmom siahnu všetci, ktorí si chcú rozšíriť svoje vedomosti z tejto oblasti a používať — slovami autora — nie skanzenovú alebo tuzexovú slovenčinu, ale širokú paletu variabilných vyjadrovacích prostriedkov. Kniha podporí záujem čitateľov o hlbšie poznanie materinského jazyka a je dobrým príspevkom k zvyšovaniu kultúry ústneho i písomného prejavu jeho používateľov.

Katarína Hegerová

SPYTOVALI STE SA

Primárky — primárne voľby. — J. H. z Bratislavy si v rannom vysielaní Československého rozhlasu v súvislosti s prezidentskými voľbami v USA a vo Francúzsku všimol slovo *primárky* a spytuje sa na jeho význam a štylistické zaradenie. Zaujíma ho aj to, či je v slove *primárky* náležitý genitív *primáriek*, ktorý používali v uvedenej situácii viacerí spravodajcovia.

Voľby ako oficiálny spôsob výberu osôb do funkcie majú v rozličných spoločenských štruktúrach rozličné formy a priebeh. Vo všeobecnosti možno povedať, že v súčasnosti sa používa buď systém pomerného zastúpenia, buď väčšinový systém. Vo väčšinovom systéme víťazí kandidát, ktorý dostal v príslušnom volebnom obvode najviac hlasov, no môže sa požadovať aj absolútna väčšina (porov. Malá československá encyklopedie. Praha, Academia 1987, s. 603). Na väčšinovom volebnom systéme sú založené aj prezidentské voľby v USA a vo Francúzsku. V informáciách o voľbách v týchto krajinách sa v našich hromadných oznamovacích prostriedkoch striedavo používali výrazy *primárne voľby, primárky, prvé kolo volieb/prvé volebné kolo.* Aspoň v náznaku treba upozorniť, že jestvuje rozdiel medzi primárnymi voľbami v USA a vo Francúzsku: v USA znamenajú takéto voľby zhromaždenie voliteľov, ktorí vyberajú kandidáta na prezidentský úrad za svoju stranu, kým vo Francúzsku je to vlastne prvé kolo volieb skutočných kandidátov.

Slovo *primárky*, o ktoré sa zaujíma opytujúci, treba interpretovať na pozadí spojenia *primárne voľby;* je to univerbizovaný (jednoslovný) náprotivok tohto spojenia. Takýmto spôsobom sa skracujú viacslovné pomenovania vlastne v každom vecnom okruhu (porov. *očný lekár — očiar, kožný lekár — kožiar, tlačová porada — tlačovka/tlačová chyba — tlačovka, zasadacia miestnosť — zasadačka* atď.), pričom univerbizované výrazy spravidla majú hovorový ráz *(tlačovka),* ktorý sa častým používaním konkrétnej lexikálnej jednotky môže oslabiť natoľko, že z príznakového slova sa stane neutrálne slovo (napr. *zasadačka).* Slovo *primárky* je čerstvý univerbizovaný prostriedok, a tak aj jeho novosť spôsobuje, že ho vnímame ako príznakové slovo vhodné do uvoľnenejších publicistických prejavov, nie však do oficiálnych správ. Význam publicizmu je zatiaľ jasný v blízkosti výrazu *primárne voľby,* ktorého je náprotivkom, menej jasný je v blízkosti opisného vyjadrovania *prvé kolo volieb.*

K druhej časti otázky uvádzame, že pri tvorení genitívu pomnožného podstatného mena *primárky* sa nemôže použiť vkladná dvojhláska *-ie-,* pretože sa pred ňou nachádza dlhá samohláska *-á-.* Po dlhej samohláske, resp. slabike sa vkladá krátka samohláska *-o-.* Genitív od slova *primárky* s významom „primárne voľby" má teda podobu *primárok* rovnako ako genitív plurálu od slova *primárka* s významom „vedúca oddelenia v nemocnici".

Ivan Masár

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 22, 1988, č. 8. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, DrSc., člen korešpondent SAV. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Marta Michalíková. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 30 —, jednotlivé čísla Kčs 3 —. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 6, 817 59 Bratislava. Vytlačili TSNP Martin, závod Ružomberok v júli 1988. Rukopis odovzdaný do výroby 18. 5. 1988. Registr. zn. F-7050.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D-8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1988

Cena Kčs 3,—

KULTÚRA SLOVA